

LUND UNIVERSITY

Kulturhistoria

En etnologisk metodbok

Jönsson, Lars-Eric; Nilsson, Fredrik

2017

Document Version:

Förlagets slutgiltiga version

[Link to publication](#)

Citation for published version (APA):

Jönsson, L.-E., & Nilsson, F. (Red.) (2017). *Kulturhistoria: En etnologisk metodbok*. (Lund Studies in Arts and Cultural Sciences; Vol. 13). Lunds universitet, institutionen för kulturvetenskaper, etnologi.

Total number of authors:

2

General rights

Unless other specific re-use rights are stated the following general rights apply:

Copyright and moral rights for the publications made accessible in the public portal are retained by the authors and/or other copyright owners and it is a condition of accessing publications that users recognise and abide by the legal requirements associated with these rights.

- Users may download and print one copy of any publication from the public portal for the purpose of private study or research.
- You may not further distribute the material or use it for any profit-making activity or commercial gain
- You may freely distribute the URL identifying the publication in the public portal

Read more about Creative commons licenses: <https://creativecommons.org/licenses/>

Take down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

LUND UNIVERSITY

PO Box 117
221 00 Lund
+46 46-222 00 00

*Lars-Eric Jönsson &
Fredrik Nilsson (red.)*

Kulturhistoria

EN ETNOLOGISK METODBOK

På bordet ligger ett gulnat brev, eller en tidningsnotis från en sedan länge nedlagd tidning. Kanske sprider en äldre, ärvd skrivbordslampa ett svagt ljus över dessa fragment från en annan tid. Situationen är bekant för de flesta som läser kriminalromaner eller följer tv-serier som rymmer ett spänningsmoment, en gåta. Det är också en situation som historiskt inriktade forskare ofta befinner sig i. Men hur går man tillväga för att lösa gåtan? Hur söker man efter ledtrådar i fragment, brottstycken av förfluten tid? Med hjälp av konkreta fallstudier visar denna bok hur man kan få olika sorters källor att avslöja något om det förflutna. Historiska källor utgörs emellertid inte enbart av skriftliga dokument. Bokens författare ger exempel på hur också arkivaliska serier, fotografier, byggnader, kläder och andra materiella ting kan ligga till grund för analyser av det förflutna.

Vid sidan av olika slags källor handlar boken om kulturanalytiska metoder. Via begrepp som mikrohistoria, närläsning, kontrastering, bricolage och källkritik beskrivs och utvecklas metoder för kulturhistoriska studier. Samtliga författare är etnologer.

KULTURHISTORIA

Kulturhistoria

En etnologisk metodbok

LARS-ERIC JÖNSSON & FREDRIK NILSSON (RED.)

LUNDS
UNIVERSITET

LUND STUDIES IN ARTS AND CULTURAL SCIENCES 13

Lund Studies in Arts and Cultural Sciences is a series of monographs and edited volumes of high scholarly quality in subjects related to the Department of Arts and Cultural Sciences at Lund University. An editorial board decides on issues concerning publication. All texts have been peer reviewed prior to publication.

www.kultur.lu.se

Denna bok har blivit möjlig genom bidrag från Kungl. Gustav Adolfs Akademien för svensk folkkultur.

Copyright © The editors and the authors, 2017
ISBN 978-91-983690-0-7

Lund Studies in Arts and Cultural Sciences
ISSN 2001-7529 (print), 2001-7510 (online)

Cover design and photography Johan Laserna
Printed in Sweden by Media-Tryck, Lund University, Lund 2017

Innehåll

OM ETNOLOGI OCH KULTURHISTORISKA METODER	7
Lars-Eric Jönsson & Fredrik Nilsson	
LÅNGT BORTA OCH FÖRUNDERLIGT NÄRA	23
Simon Ekström	
MAMSELL BOHMANS BILJETTER	41
Rebecka Lennartsson	
SNEDVRIDNINGAR – KULTURANALYTISKA LEDTRÅDAR	59
Fredrik Nilsson	
BYGGNADERNA, SAKERNA, ARKIVAKTERNA	73
Lars-Eric Jönsson	
BOUPPTECKNINGAR SOM KULTURHISTORISK KÄLLA	89
Anders Perlinge	

FÄLTARBETE I MUSEISAMLINGAR	105
Marianne Larsson	
KUNSKAP UR TOMRUM	121
Karin Gustavsson	
NYA FRÅGOR TILL GAMLA SVAR	137
Charlotte Hagström & Carina Sjöholm	
EFTERORD	155
Lars-Eric Jönsson & Fredrik Nilsson	
FÖRFATTARE	161

Om etnologi och kulturhistoriska metoder

Lars-Eric Jönsson & Fredrik Nilsson

Den här boken handlar om kulturhistoriska metoder. Den startar i arkivet, ett rum man kan stiga in i men också ordet för en samling dokument som finns i ett sådant rum. När vi talar om historiska källor är det ofta dessa dokument vi avser. Arkivet är dessutom en metafor för det förflutna, det är här inne det finns, om inte i sin helhet så spåren till det. Att kliva in i arkivet är att vara det förflutna på spåren.

Den franska historikern Arlette Farge har pekat på arkivets samtidiga låsande och frigörande potential. Ibland har det uppfattats som vägen till den enda sanningen, som en spegelbild av verkligheten. Farge menar att arkivet istället ska ses som en kontaktpunkt mellan det förflutna och forskaren, frigörande, nyckfullt, överraskande och aldrig förutsägbart (Farge 1989:12). Arkivet kräver sin forskare, det kräver nyfikna frågor men också en viss sorts aktivitet. Det måste, för att tala med den brittiska historikern Ludmila Jordanova, laddas med intellektuell energi (Jordanova 2012:32-33). Denna aktivitet eller energi består till väsentliga delar av det vi här kallar metod.

Själva ordet metod är inte helt lätt att ringa in. Det kan enligt Svenska Akademins Ordlista (SAOL) avse regelbundet tillvägagångssätt vid lösandet av en uppgift eller utförande av ett arbete. I vetenskapliga sammanhang brukar man dessutom skilja på metoder som används för att samla in källmaterial och metoder som aktiveras för att analysera detta material. Det är två ganska olika sätt att se på begreppet. Planmässighet och syste-

matik är dock viktiga aspekter i båda fallen, men minst lika viktigt är förmågan att redogöra för metod, det vill säga hur vi har kommit fram till våra slutsatser.

Syftet med boken är inte att, fåfängt, försöka slå fast vilka metoder som ska eller bör gälla. Genom en uppsättning fallstudier ger bokens författare istället exempel på olika metoder och hur de kan tillämpas i mötet mellan teoretiska utgångspunkter och framförallt empiriska källor av olika slag. Boken kan ses som ett slags skafferi med metoder och källor som läsaren kan låta sig inspireras av. Vår uppfattning är alltså inte att det finns metoder och källor som generellt sett, eller under alla förhållanden, är mer lämpliga än andra. Varje metod och källa måste bedömas i relation till den fråga som ska besvaras. Låt oss ge ett exempel. En av oss redaktörer skrev sin avhandling om svensk sinnessjukvård 1850–1970 (Jönsson 1998). Undersökningen handlade om vilka synsätt psykiatrin anlade på de intagna och vad sinnessjukvården gjorde med dem. För att undersöka detta användes ett rikligt arkivmaterial från sjukhusen, de medicinska myndigheterna, de vetenskapliga institutionerna, anstaltsbyggnaderna i sig och bevarade föremål från verksamheten. Tillsammans bildade dessa källor ett material som var impregnerat av psykiatriska perspektiv och som därför fungerade bra för att genomföra undersökningen och besvara frågorna. Men om frågorna istället hade handlat om de intagnas erfarenheter av kontakterna med psykiatrin, då hade värdet av de undersökta källorna varit mer tveksamt eftersom sådana erfarenheter endast i undantagsfall sipprade igenom i dessa.

Poängen här, liksom i boken i sin helhet, är att det inte finns några källkategorier eller metoder som är bra i alla undersökningar. Metoder och källor måste vara rimliga och lämpliga i förhållande till de frågor vi ställer i en undersökning. Och det är långt ifrån alla frågor som låter sig besvaras med en sorts källa eller metod. Kombinerandet av metoder och källor har därför kommit att bli ett väl etablerat tillvägagångssätt (se till exempel Ehn & Löfgren 2011:203). Ibland benämns detta arbetssätt bricolagemetoden.

Löftet i den här boken är att vi ska ägna oss åt metoder. Vi som skriver i boken är alla etnologer och etnologi är ett ämne som ofta omfattar historiska studier. De etnologiska metodböcker som publicerats de senaste åren har emellertid i huvudsak fokuserat på fältarbete i nutiden. Det som

har behandlats är främst metoder för att skapa eller samla in källor såsom observationer, intervjuer, walk-alongs, fotografering och online etnografi (se till exempel Arvastson & Ehn 2009, Gunnemark 2011, Kaijser & Öhlander 2011). Etnologer som arbetar med kulturhistoriska perspektiv kan förstås också göra bland annat intervjuer och observationer. Men det vanligaste är att vi har andra källor, framförallt texter, föremål och andra materialiteter. Vi skriver denna bok för att visa hur sådana källor kan användas och därmed även visa hur etnologiska eller kulturanalytiska perspektiv kan berika förståelsen av det förflutna.

Historia som metod

Historia kan skrivas på oändligt många sätt och med lika många syften. Vi kan skriva för att påvisa kontinuitet eller förändring. Vi kan skriva med syftet att hävda traditioner eller sedvänjor. Vi kan skriva historia fram- eller baklänges, det vill säga som om den från en viss punkt har ett särskilt mål längre fram i tiden eller som om det gick att hitta ursprunget till en viss företeelse genom att likt en arkeolog gräva oss ned i det förflutnas kulturlager.

Etnologer använder inte sällan historia som en metod i sig, en metod som tar frågan ”hur kunde det bli så här?” som utgångspunkt. I denna mening är historiska studier ett sätt att förstå nutiden. Det förflutna blir ett annat slags land att åka till för att se hur man gör där, hur man löser liknande uppgifter som vi står inför här hemma. Ett sådant sätt att se på historia är ett av flera som används inom historievetenskaperna i allmänhet och inom etnologin i synnerhet. Billy Ehn och Orvar Löfgren skriver i termer av perspektivförskjutningar i tid och rum, kontrasteringstekniker som via skillnader och motsatser gör det invanda synligt som ett resultat av kulturella processer (2012:158). Etnologen Helena Hörnfeldt menar, helt i enlighet med denna tradition, att historia kan vara en produktiv metod för att ”relativisera de rådande sanningar som omgärdar ett nutida fenomen” och därmed även ”synliggöra de brytpunkter där tänkandet tagit nya former” (2014:33).

Detta förhållningssätt är sålunda lämpligt att rikta mot företeelser som vi i samtiden uppfattar som naturliga, beständiga eller överhistoriska. Den

kanadensiske filosofen Ian Hacking pekar i sin bok *Social konstruktion av vad?* (2000) på den frigörande potentialen som finns i undersökningar av till exempel konstruktionen av sociala kategorier. Allt som är värt att kallas en konstruktion, skriver Hacking, har en historia, så även sociala kategorier (2000:74). Kärnfamiljens privilegierade plats i det moderna västerländska samhället, och därmed uppfattningar om hur och var barn bör växa upp, respektive vilka roller som mannen respektive kvinnan förväntas spela, är ett exempel på en sådan naturaliserad lösning som via historiska studier kan sättas i perspektiv, avnaturaliseras och placeras in i kulturella förändringsprocesser (se till exempel Ariès 1982, Frykman & Löfgren 1979). Att skriva historia är i denna mening ett sätt att skaffa sig handlingsutrymme i nutiden, att skapa sig ett frihetligt rum där det till synes oundvikliga omges av valbara alternativ.

Men historia är förstås inte enbart en metod i sig, utan kan också utgöra ett studieobjekt i sin egen rätt och det så kallade ledtrådsparadigmet har därvidlag fått en särskilt framträdande position i den kulturhistoriska etnologin.

Ledtrådar till det förflutna

I *Ledtrådar. Det teckentydande paradigmet* (1989) presenterar den italienske historikern Carlo Ginzburg en tankeväckande hypotes, nämligen att de metoder som (bland andra) historiskt inriktade forskare använder sig av kan härledas till jägarsamhället. I kampen för överlevnad utvecklade jägaren en förmåga att se och tolka obetydliga spår i naturen, en förmåga att skapa ordning i ett virrvarr av mönster och information. På ett suggestivt sätt konkluderar Ginzburg:

De lärde sig att lukta, att iaktta, att ge innebörd och sammanhang åt det obetydligaste spår. De lärde sig att göra komplicerade överväganden och fatta snabba beslut i en mörk skog eller en förrädisk glänta (1989:14).

För forskarens del motsvaras den mörka skogen eller förrädiska gläntan av ett mycket stort eller väldigt litet historiskt material. Paradigmet handlar om att betrakta små och tillsynes triviala detaljer i källorna som ledtrådar

till människors handlingsmönster och skapande av mening. På ett snarligt sätt resonerar den amerikanske historikern Robert Darnton i inledningen till *Stora kattmassakern* (1984/1987). Forskaren ”strövar genom arkiven” i ett sökande efter spår som han eller hon sedan är beredd att följa vart de än leder. Förvisso, påpekar Darnton, har denna metod ibland skapat en känsla av vilsenhet, men oftast har den varit produktiv:

Att förirra sig bort från allfarvägen är kanske inte någon lysande metodik men ger en åtminstone tillfällen att finna ovanliga utsiktspunkter, och dessa kan vara mycket avslöjande (1987:10).

Exakt vad utsiktspunkterna avslöjar varierar, men forskaren kan inte stanna på dessa platser utan måste fortsätta sitt spårande för att förstå det förflutnas (och nuets) annorlundahet: ”Vi behöver ideligen ryckas ut ur en falsk känsla av förtrogenhet med det förflutna och få nya doser av kulturchock” (Darnton 1987:8).

Ginzburg och Darnton jämför alltså arkivstudier och dokumentanalyser med rörelser i fysiska rum där fler sinnen än blicken aktiveras och där forskaren riskerar att drabbas av såväl vilsenhet som kulturchock. Men vad är det egentligen för slags metoder de beskriver? En målsättning med vår bok är att lyfta fram metoder som gör det möjligt att ställa frågor till och utforska det förflutna, metoder som gör det möjligt att arbeta kulturanalytiskt med historia. Låt oss därför göra en kort exkurs i vad som avses med kulturhistoria och samtidigt återkomma till de metodanvisningar som Darnton och Ginzburg, bland andra, lämnar, metodanvisningar som flera av bidragen i föreliggande bok direkt eller indirekt tar fasta på och i viss mån utvecklar med hjälp av ytterligare andra metoder.

Vad är kulturhistoria?

I en genomgång av den kulturhistoriska forskningens traditioner påpekar historikern Peter Burke att kulturhistoria är en komplex materia i idéhistoriskt hänseende, men genom att betrakta vad kulturhistoriker gör – till exempel vilket material man väljer och vad man fäster blicken på i materialet – träder ändå vissa mönster fram. I likhet med andra som skrivit

kulturhistoriens historia noterar han att den tidiga kulturhistorien fokuserade på hur tidsanda och graden av civilisation kom till uttryck i de sköna konsterna (Burke 2004:7-9).¹ Så småningom flyttades kulturhistorikernas fokus från kulturuttryck i samhällets övre sociala skikt till folklig kultur, vilket också innebar att kulturhistoria utvecklades till ett alternativ till traditionell politisk historia (Svensson & Wallette 2012:11). Även om blicken riktades mot folkliga seder och bruk så sökte man emellertid fortfarande spår efter djupare liggande föreställningsvärldar. Detta var också folklivsforskningens och den tidiga etnologins intressefält, det vill säga den etnologi som växte fram under 1900-talets första del.²

I takt med att intresset för folklig kultur blev starkare sökte kulturhistoriker inspiration från andra ämnesdiscipliner och här kom antropologi att få en särskild betydelse. Genom så kallade täta beskrivningar av folkliga ritualer i Indonesien hade antropologen Clifford Geertz under 1960- och det tidiga 1970-talet visat att det var möjligt att studera mentaliteter, attityder och framför allt kulturellt meningsskapande: De täta beskrivningarna synliggjorde kulturella logiker i till synes märkliga ritualer eller irrationella beteenden såsom våldsamheter (Burke 2004:35). Med inspiration från Geertz och andra antropologer började kulturhistoriker bedriva fältarbete i det förflutna. Ambitionen att söka efter kulturella logiker i det förflutnas främmande landskap, i folkliga ritualer, genomsyrade exempelvis ovan nämnde Darntons numera klassiska studie av kattmassakern i 1730-talets Paris. Syftet med studien var att undersöka hur människor "föreställde sig världen, fyllde den med mening och känsla" (Darnton 1987:7). Studien behandlade "vår egen civilisation på samma sätt som antropologerna studerar främmande kulturer" (Darnton 1987:7). Han tog tydligt spjörn mot idéhistorikernas fokus på filosofer och betonade att den "etnografiska historikern" studerar vanliga människors skapande av mening:

1 Den schweiziske historikern Jacob Burckhardt, som räknas till en av de första kulturhistorikerna, betonade att kulturhistorikerns uppdrag var att blottlägga attityder och värderingar som doldes i det manifesta, konkreta. I detta förhållningssätt fanns kopplingar till Hegels idé om en särskild Zeitgeist som präglar olika epoker (Green 2008:6).

2 Sedermera kom denna tradition att kritiseras, inte minst i Sverige, för att vara allt för föremålsfokuserad och i avsaknad av intresse eller förmåga att närma sig människornas vardagsliv och tankemönster (till exempel Frykman & Löfgren 1991:9-10).

”Han försöker avslöja deras kosmologi, visa hur de ordnade verkligheten i sina tankar och uttryckte den i sitt beteende” (Darnton 1987:7). I denna form av historisk antropologi betraktades sålunda individen som en aktör, som historiens subjekt, istället för som tidigare ett objekt format av tids-
anda eller religiösa, ekonomiska och politiska strukturer. Darnton beto-
nade dessutom att kulturell logik var något människor lärde sig genom
vardaglig interaktion, genom vanor och traditioner (Darnton 1987:7).

Vid sidan av antropologiska perspektiv på det förflutna blev även be-
greppet mikrohistoria en viktig del av det kulturhistoriska fältet. Ambitio-
nen var att lyfta fram kulturella logiker i det förflutna genom att utgå från
en enskild individ eller mindre kollektiv, samtidigt som man eftersträvade
att belysa kulturell variation. Det förflutna var, menade man, mer brokigt
och komplext än vad den politiska historien gav sken av (jfr Burke 2004:43-
45). Denna kritik omfattade ett ökat intresse för sådant som tidigare glömts
bort eller osynliggjorts, vilket längre fram skulle leda till att både postko-
loniala perspektiv och genushistoria växte fram (Burke 2014:46). Tillsam-
mans med Ginzburg anses Emmanuel Le Roy Ladurie (t.ex. 1975/1980)
och Natalie Zemon Davis (t.ex. 1985) vara de mer framträdande mikrohis-
torikerna. I *Osten och maskarna. En 1500-talsmjölnares tankar om skapelsen*
(1976/1988) tog Ginzburg avstånd från en idé som präglat den äldre kul-
turhistorien, nämligen att det fanns en civiliserad överklass och en primi-
tiv, rå underklass som långsamt civiliserades genom att överklassens kultur
sipprade nedåt. Enligt Ginzburg var folket såväl kulturbärare som kultur-
skapare och den kultur som präglade vanliga människors vardag hade inte
sipprat ned ovanifrån, utan de hade själva aktivt skapat denna. De var
alltså inte underordnade i kulturell mening, även om de var det i ekono-
miskt och politiskt hänseende (Ginzburg 1988:8). Ginzburg tillskrev såle-
des individer ur de så kallade lägre samhällsskikten visst handlingsutrym-
me, men det var inte en villkorlös frihet: ”I likhet med språket erbjuder
kulturen individen en mångfald av latent möjligheter, den fungerar som
en osynlig men flexibel bur där man tillåts utveckla sin frihet på givna
villkor” (1988:17).

Sigurður Gylfi Magnússon och Istvan Szijarto pekar i sin bok *What is
Microhistory?* på tre kännetecken för mikrohistoria. För det första studeras
ett förhållandevis litet och väldefinierat objekt, till exempel en by, en grupp

familjer eller till och med en enskild person. Mikrohistorikern använder ett mikroskop snarare än ett teleskop för sina studier. För det andra söker mikrohistorikern, även om studieobjektet är begränsat, svar på stora frågor rörande till exempel samhällsstrukturer. För det tredje erkänner och fokuserar mikrohistorikern agentskap. Individer är medvetna och aktiva och inte marionetter till de stora historiska, underliggande krafterna (2013:4-5). Dessa tre kännetecken kan också beskriva ämnet etnologi. Frågan om förhållandet mellan individ och struktur är ett av såväl kulturvetenskapens som de historiska vetenskapernas grundproblem och flera av bidragen i föreliggande volym adresserar denna fråga.

Mikrohistoria har en särställning för många etnologer som arbetar med kulturhistoriska undersökningar. I Sverige kom, under 1980- och 90-talet, begreppet också att ligga nära uttryckssättet (och boktiteln) ”Historia underifrån” (Broberg et al. 1993) som bland annat fäste uppmärksamhet på arbetets, kroppens, känslornas historia, på frihet och makt samt individ och kollektiv. Men då hade även synen på det förflutna och synen på kulturhistoria i viss mån radikaliserats.

När postmoderna, lingvistiskt baserade, perspektiv växte fram under 1900-talets avslutande två decennier utmanades idén om att det var möjligt att rekonstruera det förflutna och förutsättningen att ritualer eller symboler skulle representera en stabil, underliggande struktur eller ordning. Istället började kulturhistoriker betrakta kultur (och historia) som något instabilt, flytande och föremål för förhandling, utmaning och förändring (Burke 2004:80). Den franske filosofen Michel Foucault är viktig i detta sammanhang eftersom han visade hur språket (diskurser) styr eller formar bilden av världen/verkligheten. Foucault betonade dessutom att diskurserna, som är många och förändras över tid, materialiseras – exempelvis i byggnader såsom sinnessjukhus och fängelser – och att de förkroppsligas (Foucault 1974/1993). Genom denna så kallade språkliga och samtidigt materiella vändning togs alltså avstånd från idén om kultur som en sammanhållen, funktionell helhet. Istället betonades instabilitet, tillblivelse, konflikt och motsägelser. Men hur studeras instabilitet och tillblivelser? Detta är en fråga som kommer att diskuteras i ett par av bidragen i föreliggande antologi.

Om vi kort ska summera så kan nyare kulturhistoria alltså, för att tala

med historikern Anna Green, definieras som ”an approach to the past that focuses upon the ways in which human beings made sense of their worlds” (2008:4). Samtidigt är det viktigt att inte reducera det förflutna till en serie mer eller mindre lagbundna händelser, utan att se historien som ”bestående av mångfasetterade processer” (Svensson & Waillette 2012:88-89). Men hur ska en sådan kulturanalytisk kulturhistoria göras? Vilka metoder och material kan användas?

Kulturhistoriska metoder – utmaningar och möjligheter

Bricolaget utgör som tidigare nämnts en viktig kulturhistorisk och kulturanalytisk metod. Genom att använda olika källor var det möjligt, menade bland andra Ginzburg, att ”rekonstruera ett fragment” av den folkliga kulturen (1988:8). Men även om man kunde finna ledtrådar till denna kultur i olika källor så var materialets bärkraft behäftat med utmaningar och problem: Källorna hade till största delen skapats av människor med maktpositioner och inte individer ur de så kallat underordnade klasserna (1988:9). Behovet av källkritiska överväganden är alltså påtagligt och det är också ett tema som, tillsammans med diskussioner av bricolagetekniken, återkommer i flera av bidragen i vår bok.

En andra utmaning handlar om generaliserbarhet: Är det möjligt att säga något om kollektiva mönster när materialet ofta bygger på några enskilda, individuella röster och livsöden (jfr Green 2008:8)? En tredje utmaning handlar om historisk förändring. Både historiska antropologer och mikrohistoriker har kritiserats för att de betraktade exempelvis en by som en sammanhållen, funktionell helhet eller kultur. Ett sådant kulturbegrepp dolde, menade kritikerna, konflikter och motstånd samtidigt som frågor om vad som skapade förändring var omöjliga att besvara (Green 2008:7-8). Kritiken kom bland annat från historiematerialistiskt präglad forskning som menade att kulturhistorikerna inte kopplade samman kultur med sociala och ekonomiska faktorer (Burke 2004:23). Marxister tenderade å sin sida att överbetona strukturen, även om E.P. Thompsons studier av klass som process lyfte fram individen som historiens subjekt (Burke 2004:24).

En väsentlig del av kritiken har alltså riktat in sig på källkritiska frågor, graden av generaliserbarhet och frågan om förändring. Vad det gäller de två första aspekterna så menade Ginzburg att det var möjligt att skapa kunskap om den folkliga kulturen om olika sorters material användes. Genom att sammanfoga de fragment av folkliga röster som anas i de olika källorna kunde ett mönster träda fram. Samma metod kunde i viss mån också öka graden av generaliserbarhet, men för att lösa detta problem behövdes ytterligare en metod – kontextualisering. Med ett brett material och förmåga att kontextualisera de utsagor som fanns i materialet var det möjligt att skapa en åtminstone sannolik bild av det förflutna (Ginzburg 1988:17). I likhet med Ginzburg underströk även Darnton kontextualiseringens betydelse som metod: "Historikern bör [...] kunna upptäcka tänkandets sociala dimension och lista ut urkundernas innebörd genom att relatera dem till den omgivande betydelsesfären. Han bör kunna gå från text till kontext och tillbaka igen tills han banat sig väg genom en främmande andlig värld" (Darnton 1987:10). Frågan om kontextens, eller kanske snarare kontexternas, funktion i historiska kulturanalyser kommer att belysas och i viss mån problematiseras i vår antologi.

Darnton var medveten om att även den historiska antropologins metoder hade en del begränsningar och att den, genom att blanda olika materialkategorier, kunde ge intryck av att vara osystematisk. Men han menade samtidigt att den antropologiska historiemetoden hade sin egen stringens:

Den utgår från förutsättningen att även individuella yttranden ryms inom ett allmänt idiom, att vi lär oss klassificera upplevelser och finna mening i tingen genom att tänka inom de ramar vår kultur tillhandahåller (1987:10).

Darnton betonade sålunda hur forskarens teoretiska förståelse av vad kultur är påverkar analysmetoden och de frågor som ställs till materialet. De teoretiska perspektivens betydelse för hur vi samlar in, sorterar, kategoriserar och analyserar ett historiskt material är ytterligare en röd tråd i vår bok.

Etnologisk kulturhistoria – en ambivalent historia

Samtidigt som kulturhistoria i Europa fick ny inspiration genom historisk antropologi och mikrohistoria gick utvecklingen i viss mån i en annan riktning i Sverige, vilket är en anledning till att vi tog initiativ till den här boken. Låt oss exemplifiera genom att återvända till en etnologisk klassiker. I *Den kultiverade människan* undersöktes hur industrisamhällets människor – hennes tankar, känslor och upplevelser – skiljde sig från bonden i det äldre samhället (Frykman & Löfgren 1979:11). Etnologerna Jonas Frykman och Orvar Löfgren använde historia som en distansskapande metod i syfte att förstå nuet. Metoden gjorde det möjligt att förstå människan och människans livsvillkor som produkter av samhällsutvecklingen istället för religion eller biologi (1979:11).

I motsats till den samtida historiska forskningen (det vill säga den som sysslade med politisk historia eller som var formad i en äldre källkritisk tradition) menade Frykman och Löfgren samtidigt att det var möjligt att rekonstruera ”människors tankevärldar, deras känslor och upplevelser” (1979:15). Rekonstruktionen skulle emellertid inte begränsas till en kartläggning av ett ”kulturellt system eller dolda tankestrukturer”. Kulturforskarens uppgift var istället att ”klargöra hur sådana världsbilder produceras, fixeras och förändras” (1979:17). För att studera sådana tillblivelser krävdes ett ”historiskt och materialistiskt perspektiv” som skulle visa hur dessa processer var relaterade till samhällsstrukturen (1979:17). Människan betraktades i viss utsträckning som historiens subjekt, en ”systembyggare” som lär sig ”filtrera, etikettera, förtränga och tolka den ström av oordnade intryck vi möter i vår vardag” (1979:16). Detta påminner i stor utsträckning om hur Ginzburg, men kanske framför allt Darnton resonerade. Metoden var också gemensam, nämligen användandet av flera olika materialkategorier, det vill säga ett bricolage. Trots att *Den kultiverade människan* i flera avseenden påminner om historisk antropologi och det som utvecklades till den så kallade nya kulturhistorien betonade emellertid Frykman och Löfgren att syftet inte var att ”skriva kulturhistoria utan bedriva kulturanalys”

(1979:221).³ Varför detta avståndstagande?

Generellt sett präglades 1970- och 80-talens frambrytande kulturanalytiska etnologi av ett avståndstagande från kulturhistoria. Den ansågs representera ett ålderdomligt ämne och istället borde etnologer bedriva fältarbete i samtiden, gärna antropologiskt. I den mån man arbetade med ett historiskt material så var det huvudsakligen i syfte att belysa nuet, alltså en kontrastiv eller komparativ metod. Men brytningen har knappast varit linjär eller entydig utan snarare ambivalent. Somliga menar dessutom att kulturhistoriska studier tycks vara på väg tillbaka inom etnologin efter ett par decennier av samtidsfokusering (Hörnfeldt 2014:31). Etnologin kan, menar exempelvis Maria Vallström och Rebecka Lennartsson (2014), dessutom stärka sin position inom det historievetenskapliga fältet om etnologins metoder kan förfinas och utvecklas. Men en historiskt inriktad etnologi har ett bidrag också i vidare mening. Det behövs fortfarande en historia som lyfter fram den vanliga människans vardag, erfarenheter och källor för att på så sätt ”komplicera historien, ge den fler röster och skriva vår heterogena historia” (Vallström & Lennartsson 2014:7). Det finns i detta en politisk dimension, en ambition att ställa sig kritisk till olika politiska grupperingars vilja att använda historia i syfte att staka ut vägen mot framtiden.

Det är i relation till denna kulturhistoriska vändning som föreliggande metodbok är angelägen och vi bygger samtidigt vidare på tidigare metodböcker, inte minst *Metod och minne* (Bergquist & Svensson 1999). Redan då, 1999, noterade Magnus Bergquist och Birgitta Svensson att det länge hade funnits ett behov av en metodbok som synliggjorde hur etnologer hanterar ett brokigt material. Med hänvisning till Billy Ehn och Orvar

3 Intressant nog knyter Peter Burke *Den kultiverade människan* till det kulturhistoriska fältet (Burke 2004:69). I *Modärna tider* (Frykman & Löfgren 1985) återkom liknande formuleringar; man ville inte ”skriva kulturhistoria” utan istället ”analysera hur kulturmönster skapas och förändras” (1985:18); det historiska perspektivet sågs främst som en metod som möjliggjorde ett sökande efter ”nutidens rötter, att teckna formeringen av svensk kultur och svenska delkulturer” (1985:18); de betonade att ”nutida livsformer syns tydligare om man kan visa på rötterna, mönstren och processerna” (1985:460); människan lyftes fram som ”historiens – kulturens – subjekt, som handlande, tänkande och förändrande individ” (1985:460); de underströk att kultur ska betraktas som process och inte som stabil ordning (1985:462).

Löfgren menade man att etnologisk metod framförallt präglades av bruket av många, olika källkategorier (1999:5). För att undersöka företeelser, människors sätt att leva eller en samhällsform är det uppenbart att studiet av många sorts källor inte bara är önskvärt utan till och med nödvändigt.

Disposition

Simon Ekström tar arkivet som utgångspunkt för en undersökning av hur arkivaliska serier kan undersökas och användas som metod. Ekström undersöker dels en på förhand ordnad serie, dels en serie som han själv har byggt. Via dessa följer han hur hummer som maträtt ingår i Stockholms-societetens sätt att formera och uttrycka sig genom måltider under decennierna kring sekelskiftet 1900. En av Ekströms poänger är att visa på betydelsen av arkivaliernas ordnande, dels den ordning som forskaren själv skapar, dels den ordning som källorna redan befann sig i när han fann dem i arkivet. Ekström pekar också på potentialen i att utgå från ett begränsat fenomen – hummer som maträtt – för att studera större meningssammanhang som umgängesmönster och måltidsordningar för Stockholms välbeställda skikt.

Även Rebecka Lennartsson uppehåller sig vid ordning och oordning. Hon beskriver hur hon försöker skapa ordning och mening av den röra som inte sällan möter fältarbetaren i arkiven. Med hjälp av Clifford Geertz begrepp *Thick Description* (tät beskrivning) arbetar hon sig ner i källorna genom att tolka, fixera och återge sociala flöden på mikronivå. Hon sorterar och antecknar, bygger samband mellan personer, händelser och platser, men påminner också om risken att gå vilse. Lennartsson pekar dessutom på nödvändigheten att arbeta med olika nivåer: En narrativ nivå som fokuserar vad källorna berättar, en kommunikativ nivå som syftar på vem som talar och vem som ”äger” berättelsen samt en konnoterande nivå som leder oss mot de villkor som gör berättelsen begriplig i sitt sammanhang. Lennartsson hävdar också behovet av forskarens föreställningsförmåga och inlevelse, liksom skrivandet som metod och konsten att pussla ihop en sammanhållen text.

Fredrik Nilssons kapitel tar utgångspunkt i en undersökning om sprit-smugglingens kulturhistoria och fokuserar källkritik som en kulturanalyt-

isk metod. Källkritik är i denna mening inte i första hand reducerande till sin karaktär utan i högsta grad produktiv. Ställer vi rätt frågor till rätt material blir också källor som är präglade av personliga, ideologiska, politiska eller ekonomiska intressen möjliga att använda. Nilsson utvecklar dessutom forskningsfrågans och det teoretiska perspektivets betydelse för hur vi bedriver källkritik.

Lars-Eric Jönsson arbetar med bebyggelsehistoriska och rumsliga perspektiv, men även med materialitet och tecken. Genom att undersöka rums agens, funktion och mening ger han exempel på möjligheter som står att finna i studiet av bebyggelse och rum i kombination med andra källor. Jönsson ger också prov på hur man kan arbeta analytiskt med hjälp av kontraster och likheter mellan jämförbara rum i olika tidssammanhang.

Flera författare kommenterar mer eller mindre ingående statistik och kvantitativa material. Anders Perlinge är den som tydligast fokuserar sådant material genom att beskriva hur bouppteckningar kan användas vid kulturhistoriska studier. Perlinge understryker, i likhet med flera andra författare, vikten av att röra sig mellan mikro- och makronivåer. Genom sitt exempel bouppteckningar visar han hur man kan kvantifiera små empiriska, sammanhållna enheter som byar, socknar eller liknande lokaler.

Marianne Larsson beskriver sitt sätt att arbeta som fältarbete i det förflutna. Hon pekar på museisamlingarnas rikedom och möjligheter och hur vi kan ta oss an breda museala källmaterial. Hon använder friluftskläder för kvinnor för att bidra till berättelsen om kvinnans frigörelse under första hälften av 1900-talet. Med utgångspunkt i en konkret forskningsfråga visar hon hur forskaren genom ett ihärdigt sökande efter spår och detaljer bland museernas många olika materialkategorier kan nå fram till en trovärdig berättelse. Visst fokus läggs på analysprocesser vid närstudier av tredimensionella föremål, samtidigt som text och bild lyfts fram som lika viktiga forskningsmaterial.

Karin Gustavsson tar utgångspunkt i begreppet närläsning, en metod eller ett tillvägagångssätt som många etnologer nämner men sällan utvecklar. Som exempel tar Gustavsson sin egen studie av dokumenterande etnologer i 1920-talets Sverige, etnologer vars studieobjekt var resterna från ett försvinnande allmogesamhälle. Gustavsson undersöker undersökarna. Och tillvägagångssättet är alltså närläsning av de arkivakter som de senare

har lämnat efter sig i form av beskrivningar, fotografier, dagböcker, anteckningar men också de olika tekniker som stod dem till buds: Kameror, mätband, cyklar, bilar var väsentliga för vad som kunde observeras, fotograferas, mätas upp och beskrivas.

Charlotte Hagström och Carina Sjöholm skriver om frågelistor, en källa som etnologer ofta själva skapar. De återvänder till en 25 år gammal frågelistas om TV-tittande och tematiserar svaren på ett numera klassiskt kulturanalytiskt sätt kring ritualer, sociala sammanhang, teknik, rumslighet och förändring. De pekar också på vikten att ompröva sådana teman, prova nya och se vilka insikter det kan leda till. Tematisering och ordnande är en kreativ process. Distans och närhet till källorna, likaså. Hagström och Sjöholm skriver om kulturanalytiska manövrar som att göra sig främmande inför och att söka avvikelser och kontraster i källorna.

Litteratur

- Ariès, Philippe 1982. *Barndomens historia*. Stockholm: Gidlunds.
- Arvastson, Gösta & Ehn, Billy 2009. *Etnografiska observationer*. Lund: Studentlitteratur.
- Bergquist, Magnus & Svensson, Birgitta 1999. *Metod och minne. Etnologiska tolkningar och rekonstruktioner*. Lund: Studentlitteratur.
- Broberg, Gunnar, Wikander, Ulla & Åmark, Klas 1993. *Tänka, tycka, tro. Svensk historia underifrån*. Stockholm: Ordfronts förlag.
- Burke, Peter 2007. *Vad är kulturhistoria?* Eslöv: B. Östlings bokförlag Symposion.
- Darnton, Robert 1984/1987. *Stora kattmassakern och andra kulturhistoriska bilder från fransk upplysningstid*. Stockholm: Ordfront Förlag.
- Davis, Natalie Zemon 1985. *Martin Guerres återkomst*. Stockholm: Ordfronts förlag.
- Ehn, Billy & Löfgren, Orvar 1982. *Kulturanalys. Ett etnologiskt perspektiv*. Stockholm: Liber.
- Ehn, Billy & Löfgren, Orvar 2001. *Kulturanalyser*. Malmö: Gleerup.
- Ehn, Billy & Löfgren, Orvar 2011. "Att fånga det undflyende". I: Fangen, Katrine & Sel-
lerberg, Ann-Mari (red.) 2011. *Många möjliga metoder*. Lund: Studentlitteratur.
- Ehn, Billy & Löfgren, Orvar 2012. *Kulturanalytiska verktyg*. Malmö: Gleerups.
- Farge, Arlette 1989. *Livets sköra tråd. Våld, makt och solidaritet i 1700-talets Paris*. Stockholm: Natur och kultur.
- Foucault, Michel 1974/1993: *Övervakning och straff. Fängelsets födelse*. Lund: Arkiv.
- Foucault, Michel 1986. *Sexualitetens historia. Njutningarnas bruk*. Stockholm: Gidlunds.
- Frykman, Jonas & Löfgren, Orvar 1979. *Den kultiverade människan*. Lund: Liber.
- Frykman, Jonas & Löfgren, Orvar 1985. *Modärna Tider. Vision och vardag i folkhemmet*. Stockholm: Liber förlag.

OM ETNOLOGI OCH KULTURHISTORISKA METODER

- Frykman, Jonas & Löfgren, Orvar (red.) 1991. *Svenska vanor och ovanor*. Stockholm: Natur och kultur.
- Ginzburg, Carlo 1976/1988. *Osten och maskarna. En 1500-talsmjölnares tankar om skapelsen*. Stockholm: Prisma.
- Ginzburg, Carlo 1989. *Ledtrådar. Essäer om konst, förbjuden kunskap och dold historia*. Stockholm: Häften för kritiska studier.
- Green, Anna 2008. *Cultural History*. New York: Palgrave MacMillan.
- Gunnemark, Kerstin 2011. *Etnografiska hållplatser. Om metodprocesser och reflexivitet*. Lund: Studentlitteratur.
- Hacking, Ian 2000. *Social konstruktion av vad?* Stockholm: Thales.
- Hörfeldt, Helena 2014. "Etnologiska möjligheter. Om rörlighet mellan historia och nu-tid". *Kulturella Perspektiv. Svensk etnologisk tidskrift*. Nr 3 2014.
- Jönsson, Lars-Eric 1998. *Det terapeutiska rummet. Rum och kropp i svensk sinnessjukvård 1850–1970*. Stockholm: Carlssons.
- Kaijser, Lars & Öhlander, Magnus (red.) 2011. *Etnologiskt fältarbete*. Lund: Studentlitteratur.
- Ladurie, Emmanuel Le Roy 1975/1980. *Montaillou: En fransk by 1294-1324*. Stockholm: Atlantis.
- Magnusson, Sigurdur Gylfi & Szijarto, Istvan 2013. *What is Microhistory. Theory and Practice*. London: Routledge.
- Svensson, Birgitta 2012. *Varför etnologi? En ämnesintroduktion för nya studenter*. Lund: Studentlitteratur.
- Svensson, Birgitta & Wallethe, Anna 2012. *Individer i rörelse. Kulturhistoria i 1880-talets Sverige*. Göteborg: Makadam.
- Vallström, Maria & Lennartsson, Rebecka 2004. "Etnologin och det förflutna. Plocka rus-sinen ur kakan eller missa Jesusbarnet i krubban?". *Kulturella Perspektiv. Svensk etnologisk tidskrift*. Nr 3 2014.

Långt borta och förunderligt nära

Den arkivaliska serien som kulturvetenskaplig metod och historisk källa

Simon Ekström

Av de bevarade räkenskaperna från den 7:e april 1905 går det att utläsa att greven och grevinnan von Hallwyl beställde 75 järpar, 18 fasantuppar, 150 humrar och 1000 ostron till den förestående invigningen av det stora tavalgalleriet i palatset på Hamngatan 4 i Stockholm. Även om det inte tillhörde vanligheten med så stora beställningar stod humrar i någon form ofta på bordet i det grevliga hushållet. Den bevarade dokumentationen över greveparets samlade hummerkonsumtion, i form av inköpskvitton och menyer, är därför en bra utgångspunkt för att visa hur sammanhängande serier av samma slags arkivaliskt källmaterial kan användas i kulturhistorisk forskning.

Varför arkiv?

Med tanke på den väsentliga roll som arkiv och arkivaliskt material kommer att spela för diskussionen är det lämpligt att börja med att reda ut vad arkiv är för slags fenomen och varför vi alls ska bry oss om dem. Här kan man göra det lätt för sig och gå till den kortaste av de två definitioner som tillhandahålls av *Nationalencyklopedins* nätupplaga. Då får vi veta att med arkiv avses en ”samling av dokument och handlingar (*arkivalier*); termen används även för den lokal där arkivhandlingar förvaras och för den institution som lagrar och vårdar dem”. Det är ingen dålig beskrivning och för

de flesta syften räcker den alldeles utmärkt.

Men det går också att närma sig arkivet från andra håll. Då kan man till exempel konstatera att som inrättning är detta en värld för sig. Det är en fysisk plats befolkad av texter, bilder, ord och ibland även föremål.¹ Men det är också en värld som vittnar om en annan värld – eller snarare om många världar – utanför arkivet. Givetvis är det en central insikt att alla arkiv har skapats i relation till historiskt specifika situationer och med särskilda syften. Samtidigt är arkiven också en dokumentation över vad som pågått (eller fortfarande pågår) på olika platser och i skilda sammanhang. Härigenom rymmer de användbar information om vad som betraktats som vanligt eller ovanligt, normalt eller onormalt, självklart eller omdiskuterat. Svaret på frågan vad vi ska ha arkivet till är därför till stor del upp till oss själva. Det går inte att utvinna vilken kunskap som helst ur ett arkiv, eftersom det vetande vi kan nå fram till är beroende av arkivmaterialets karaktär och innehåll. Men det går heller inte att i förväg veta vilken sorts kunskap som döljer sig i källorna. Arkiv och arkivmaterial både möjliggör och skapar betingelser för vissa typer av undersökningar, problem och frågeställningar. För kulturforskaren ligger den verkliga utmaningen därmed inte i att göra sig hemmastadd bland arkivets myller av detaljer och upplysningar, utan i att lyckas placera det vi finner i övertygande berättelser om större och mer komplexa sammanhang.

Självfallet både kan och bör vi ha med oss teorier, perspektiv och specifika frågor när vi första gången kommer i kontakt med ett arkivaliskt material. Min egen erfarenhet talar dock för att de allra mest intressanta frågorna tenderar att uppstå i det direkta samspelet med de arkivaliska källorna (jfr Ekström 2003, 2005). Därför vill jag redan nu understryka den nära kopplingen som råder mellan arkivet och undersökningen, mellan materialet och metoden. Det är den gradvis växande kännedomen om vad arkivmaterialet kan erbjuda för kunskap som bidrar till nya, ögonöppnande forskningsfrågor. Det hela kan liknas vid en långsamt ökande insikt om vad som i olika sammanhang varit viktigt och som därför också har betytt något för människor.

¹ Museimagasin kallas till exempel ibland för föremålsarkiv på samma sätt som många ”vanliga” arkiv även innehåller gott om fysiska föremål (se t.ex. Högberg 2004).

Den arkivaliska serien

Efter att ha tagit del av denna introduktion till arkivet som fenomen återstår att göra samma sak med den arkivaliska serien. I *Vägen till arkivet*, en arkivguide skriven för universitets- och högskolestuderande, slås det fast att i arkivsammanhang förstås med begreppet *serie* en ”proveniensenligt tillkommen svit av likartade handlingar/volymer utgörande del av ett arkiv (exempelvis styrelseprotokoll, koncept, diarium över inkomna skrivelser)” (Lindroth 1994:58).

Det finns en hel del som talar för en sådan strikt och tydlig hållning. I arkivet måste saker och ting ordnas och placeras på rätt ställe för att vara möjliga att söka och hitta. För många kulturhistoriskt orienterade etnologer och historiker är användningen av serier och förteckningar dessutom en del av den normalvetenskapliga praktiken, vilket beror på att de är svåröverträffade redskap när det gäller att synliggöra förändring respektive stabilitet. Men samtidigt innebär arkivguidens formulering att mycket som skulle kunna vara potentiellt intressant för en kulturforskare riskerar att hamna vid sidan av definitionen.

Lyckligtvis förekommer inom arkivvärlden också en betydligt bredare tolkning av såväl serie som arkivbegreppet än den som framhålls i handledningen. Kanske skulle man kunna säga att ordet arkiv med tiden fått en metaforisk kvalitet och därmed kapat förtöjningarna till det papper eller pergament som länge utgjort den traditionella arkivhandlingen.² Med arkiv i denna utvidgade mening förstås vilken som helst instans/medium där information lagrats (Grass 1989). Det kan vara en sådan fysisk plats som underförstås i handledningen ovan, med papper, volymer, register, utbildade arkivarier, bestämd arkivordning och vedertagna gallringsprinciper. Men ett arkiv, eller en enskild arkivhandling, kan också syfta på exempelvis en dagbok eller familjealbum; en privat brevsamling eller pärm med tidningsklipp; eller en reseblogg; eller varför inte en ask med över åren samlade sommarminnen; en låda med artefakter från det egna bröllopet;

² Det word-program där jag skriver denna text har mycket riktigt också en separat rubrik med namnet ”arkiv” där det bland annat lagras uppgifter om det aktuella dokumentets egenskaper.

eller det i tiden frusna pojk- eller flickrummet som år efter år bevaras intakt i föräldrahemmet eller sommarstugan (jfr Reed 2005). På modern ”arkivaliska” talar man därför gärna om arkivhandlingar som informationsbärare, vilka kan uppträda i allehanda fysiska former.³

Med arkivalisk serie avses fortsättningsvis ett arkivmaterial som hålls samman av det faktum att det (1) handlar om samma sak och (2) rymmer någon form av kronologisk aspekt. Må det sedan vara en meteorologisk temperaturkurva över Norrlands inland eller en räkka med kokböcker från olika tider.⁴ Sådana arkivaliska serier finns av två slag. De kan vara den direkta följderna av det dominerande sättet att systematisera arkivmaterial – den så kallade ”proveniensprincip” som anger att arkivhandlingar ska hållas samman och ordnas efter sitt ursprung – som ligger bakom en stor del av det material vi träffar på i arkiven. Dokument, protokoll och beslut har på grund av denna princip bevarats i form av befintliga serier över det ena eller det andra: Medicinska journaler, brev och korrespondens, inkommande handlingar och så vidare. Dessa redan färdiga (eller givna) serier kan i sig användas som råmaterial för den forskare som av något skäl vill redovisa materialet i enlighet med andra indelningar. En sammanhållen serie av bouppteckningar från en given period eller visst geografiskt område kan i nedbrutet skick till exempel användas för att lyfta fram förekomsten och spridningen av sådant som kläder, krediter, kapitalvaror eller böcker. Det som då sker är att forskaren utnyttjar det befintliga materialet för att ur detta skapa sin egen arkivaliska serie. Urvalet och den nya sammanställningen blir ett metodiskt grepp som skapar överblick och ger underlag för mer riktade undersökningar.

3 Även om jag i föreliggande text inte begagnar mig av detta öppnare arkivbegrepp vill jag understryka att för den intresserade står möjligheten ändå till buds.

4 I en genomgång av fyra olika upplagor av *Bonniers kokbok* (åren 1960–2010) visar litteraturvetaren Sara Danius (2014) vilken oärlighet till kunskap om relevanta samhällsförändringar som även en till antalet begränsad arkivalisk serie kan innehålla. En annan litteraturvetare, Bure Holmbäck (2004a, 2004b), visar att även en serie om endast två middagsmenyer, från lika många dinerande järnvägssällskap, kan ge kulturhistoriskt intressanta insikter i allt från ätandets till bildspråkets och tryckkonstens kulturhistoria. Exemplet understryker samtidigt att *jämförelsen* mellan två likartade (men i tiden åtskilda) arkivhandlingar utgör minsta tänkbara serie.

Strategiska genvägar

När jag går in genom dörrarna till det Hallwylska arkivet, beläget på en av Stockholms mest exklusiva adresser, har jag en ganska bestämd uppfattning om vad jag söker. Grevinnan von Hallwyl – vars privatbostad låg i den palatsliknande byggnad som nu inrymmer både arkiv och museum – hade för avsikt att visa eftervärlden hur livet levdes i ett förmöget borgarhem i hennes egen samtid. Hennes metod för att åstadkomma detta var det kontrollerade samlandet som livsform. Och hon samlade på allt. Därför består den hallwylska kvarlåtenskapen inte bara av sådant som konst, porslin och vapen, utan även av hushållsredskap och hygienartiklar, liksom av familjens och tjänarstabens kläder och även all den dokumentation som visade vad hushållet förbrukade.⁵ Bland den enorma mängd föremål och räkenskaper som grevinnans samlande gav upphov till hoppas jag kunna hitta belägg för hur mycket hummer som passerade genom det hallwylska köket. För en utomstående betraktare är denna önskan kanske inte helt självklar: Varför humrar?

Förklaringen är att jag sedan en tid tillbaka studerar den skiftande meningstilldelning som inträder när humrar förflyttas eller översätts (jfr Latour 1998) mellan olika kontexter och miljöer. Enkelt uttryckt handlar det om att "följa hummer" för att härigenom analysera det konkreta arbete som humrarna förväntas utföra inom ramen för varje separat kontext (Ekström 2013). Det är en undersökning som bland annat har fört mig till humrar i Nederländskt 1600-talsmåleri; humrar och andra skaldjur på Nobelmiddagen; hummersafaris på Västkusten; och lokalt bedrivit hummerfiske som medel för individen att kommunicera sin förankring till en bestämd plats. Det är alltså humrarna som tagit mig till arkivet.

Som man kunde förvänta sig erbjuder Hallwylska arkivet inte någon färdig förteckning över inköpta humrar. Därför har jag gått igenom samtliga pärmar med inköpskvitton som finns för åren 1880–1930. Varje gång som jag träffat på ett inköp av en eller flera humrar har detta antecknats

⁵ Från och med 1938 har Hallwylska museet varit öppet för allmänheten efter att både byggnaden och samlingarna donerats till staten av paret von Hallwyl 1920. Donationen trädde dock inte i kraft förrän efter Wilhelmina von Hallwyls död 1930.

på ett separat blad med datum och årtal. Resultatet är en arkivalisk serie som visar hushållets samlade ätande och serverande av hummer under de undersökta åren.⁶ Som ett komplement till analysen av hummerinköpen har jag dock också intresserat mig för en redan existerande arkivalisk serie. I Nordiska museets arkiv finns ett stort antal restaurangmenyer som visar vad som serverats till olika sällskap alltsedan mitten av 1800-talet. En särskilt omfångsrik samling kommer från restaurang Hasselbacken på Djurgården och decennierna kring sekelskiftet 1900 (jfr Tisell 2001).

Mitt sätt att använda mig av dessa båda serier skiljer sig dock åt. Att ta fram en heltäckande dokumentation över den totala hummerkonsumtionen i det Hallwylska palatset var ett tämligen omfattande åtagande. Men vad man förlorar på gungorna kan man ibland ta igen på karusellerna. När jag tog del av menyerna från Nordiska museets serie hade jag en längre tid redan reflekterat över det hallwylska materialet. Därför kunde jag ta det strategiska beslutet att låta menyerna fungera som en *exempelsamling* med uppgiften att illustrera och bredda mitt resonemang. I den färdiga texten (det vill säga denna artikel) syns däremot ingenting av den ojämliga arbetsinsats som föregått införskaffandet av de båda serierna.

Cirkulationen av hummer

I hushållet von Hallwyl förekom ett kontinuerligt ätande av hummer där skaldjuren ofta var en del av middagarna på lördagar och söndagar, och dessutom gärna förekom i omeletter eller stuvningar till någon efterföljande lunch.⁷ Utifrån den arkivaliska serie som utgår från de bevarade inköpskvittona går det att följa humrarna dag för dag, månad för månad och år för år. Genom bruket av andra källor, bredvidläsning av litteratur om släkten von Hallwyl, Wilhelminas dagböcker och arkivets samling av visitkort och menyer, är det också fullt möjligt att knyta många av inköpen till bestämda serveringstillfällen. Men det spår vi nu ska följa handlar om

6 Bara under de tio åren mellan 1904 och 1913 gjorde hushållet slut på 1273 humrar. Och kvittona visar att under den lite längre perioden 1887–1930 inhandlades nära på 3000 stycken.

7 Detta mer vardagliga ätande av hummer framskymtar både i kvittona och i den sammanställning över serverade måltider som kokerskan Ester Klaesson gjorde för år 1923.

de större bjudningar som greveparet ett par gånger varje år anordnade för huvudstadens ekonomiska och sociala elit. Hummer var ett vanligt inslag också vid dessa stora fester. Hur kom det sig att man anordnade dessa festligheter och vilken betydelse hade egentligen humrarna? För att uttrycka sig rakt på sak: Varför var de egentligen där?

De nämnda festerna gavs i stor stil med mängder av mat och ibland mer än hundra gäster. Den redan omnämnda invigningen av det nya tavelgalleriet, där även kung Oscar II närvarade, var den mest påkostade av de tillställningar som anordnades i palatset. Men går man igenom de aktuella räkenskaperna hittar man flera liknande exempel på inköp av mer än 50, 100 eller 150 humrar åt gången.

Samtidigt pågick i betydligt mindre skala en annan typ av umgänge bland Stockholms bättre bemedlade kretsar. Under andra halvan av 1800-talet, med fortsättning ett par årtionden in på det nya seklet, var det bland de högre samhällsskikten vanligt att man dinerade på restaurang med en i förväg fastställd meny. Från restaurang Hasselbacken på Djurgården finns bevarade menyer från enskilda middagar från 1857 och framåt. En genomgång av den arkivaliska serien av menyer för perioden 1877–1906 visar att humrar ofta var med bland de rätter som serverades. Till detta kommer att hummer också ingick som en icke utskriven ingrediens eller dekoration i ytterligare andra rätter.

Överdådet som präglade flertalet av de här tillställningarna – greveparet von Hallwyls storstilade fester och de semiprivata middagar som intogs på restaurang Hasselbacken – kan ses som exempel på vad Thorstein Veblen (1899/1999) beskrivit som *ostentativ* eller *iögonfallande* konsumtion, det vill säga sådan konsumtion som är ägnad att ske i ett publikt sammanhang med syftet att demonstrera egna resurser och status.⁸ Men tidens fester och middagsbjudningar skulle också kunna beskrivas som i hög grad *performativa*. En personlig invitation till fest, soaré eller middag är ett utpekande som skapar och legitimerar en social position (jfr Steinrud 2008:95ff). Ge-

8 Veblen applicerar sitt tänkande om iögonfallande konsumtion på vad han kallar ”den arbetsfria klassen”. Andra konsumtionsteoretiker har invänt mot hur Veblen tycks förutsätta att det endast är överklassen som kan ägna sig åt utstuderad konsumtion och dito förevisande av statusvaror. För en mer utförlig diskussion om denna kritik hänvisas till Orsi Husz (2004), samt Margareta Nisser-Dalman (2006).

nom att bli bjuden blir man till någon.

De bevarade menyerna från restaurang Hasselbacken innehåller information om vem som beställt middagen, antal kuvert och vilka rätter samt viner som serverats. Med ledning av den arkivaliska serien är det således möjligt att inleda en rekonstruktion av delar av det, företrädesvis manliga, umgängesmönster som utmärkte Stockholms välbeställda skikt under denna tid. Inbjudningen att närvara vid någon av dessa middagar på lokal kan ses som ett tilltal vilket bekräftar att de tillfrågade verkligen tillhörde överklassen. Eller kanske är det mer rättvisande att säga att det erhållna inbjudningskortet visade att man tillhörde överklassen på *rätt sätt*. Att man var någon som hade de bekanta och den livsstil som krävdes och förväntades. Det gemensamma umgänget visade upp dem som ingick i den egna kretsen. Det tydliggjorde vilka i staden som kunde föra sig och vilka som hade resurser att klä upp sig och att bjuda igen. För den som föresätter sig att gräva vidare i den här typen av frågor erbjuder Hasselbackens menyer flera intressanta möjligheter att med hjälp av andra arkiv och biografiska uppgifter leta vidare efter sociala samband och nätverk. Vem bjuder vem? Vilka är återkommande gäster respektive värdfolk? I vilka överlappande kretsar rör sig olika individer? I vilken omfattning förekommer även kvinnor som gäster eller värdinnor för detta delvis publika ätande? Men materialet rymmer också en guldgruva vad gäller den kulinariska forskning som intresserar sig för förändrade ideal och måltidsordningar. Vilka förändringar inträffar till exempel vad gäller rätter och råvaror över tid? När sker signifikanta förskjutningar rörande invitationsmönster och servering?

För även om värdfolk och gäster var ett viktigt inslag vid tillställningarna fanns det annat som var snart sagt lika nödvändigt. Inte minst gällde det vad som serverades, alltså maten, vinlistan och menyernas sammansättning eller komposition. Menyn var föremål för ett strategiskt övervägande som måste hanteras med viss finess. Som värd gällde det att veta vad som krävdes för att bjudningen skulle uppfattas som tillräckligt exklusiv. Vilka rätter och råvaror tillhörde det konventionella, men samtidigt lite tråkiga, utbudet? Vilka kunde räknas till nymodigheterna och det kulinariska avantgardet? Vad var på väg ut och vad var på väg in? Antingen visste man detta själv eller också fick man lyssna till någon som var mer insatt i tidens gastronomiska trender.

Middagar och fester som gåvor

Med utgångspunkt i den arkivaliska serie där menyerna bevarats till eftervärlden kan man konstatera att själva ätandet bara var en del av de aktiviteter som satte sin prägel på middagarna. Förvisso var maten och drycken där för att förtäras, men också för att beundras, värderas och bevaras i minnet. Menyns komposition (de utvalda rätterna, de särskilt fina råvarorna och de framtagna vinerna) var en del av det kulturella kapital som skulle visas upp och bekräftas. På samma sätt underströk notan betydelsen av det ekonomiska kapital som måste till för att det alls skulle kunna bli någon måltid.

Men det som serverades var som sagt också tänkt att ätas upp. Det var med andra ord en sorts *gåvor* från värden som bars fram och dukades upp på borden. Marcel Mauss, som skrivit utförligt om gåvans betydelse (Mauss 1923/1997) betonar att det bortskänkta alltid ingår i ett pågående utbyte mellan parter i flera led. Det handlar om att ge, att ta emot och att ge tillbaka. Gåvan är alltså både ett vänskapligt band mellan människor och en social förpliktelse.

Mauss hjälper oss att förstå gåvan som en i tiden utsträckt relation, som ett sätt att skapa allianser och uttrycka lojaliteter. Men betraktar vi bjudningarna på Hasselbacken och andra liknande etablissemang som gåvor blir det också tydligt hur humrarna ingick i ett påtagligt materiellt sammanhang som bestod av såväl mänskliga som icke-mänskliga aktörer: Tryckta menyer, årgångsviner, konjak, tryffel, sjötunga, pärlhöns, sparris, glace, restauranger, serveringspersonal, köksfranska, hovmästare, gäster, värdfolk, putsade bestick och vita dukar. Allt och alla bidrog de till den på en och samma gång exklusiva, exkluderande och inkluderande inramning som tillät de bättre bemedlade att spegla sig i varandras närvaro och de sämre ställdas frånvaro.⁹

Vilka var då de som anordnade dessa halvprivata bjudningar på lokal? Av Hasselbackens bevarade menyer går det att utläsa hur notarier, dokto-

9 Givetvis är både det här antydda aktantbegreppet och uppräknandet av all den materialitet som gemensamt skapar en middag på Hasselbacken en analytisk ingång som är hämtad från Actor-Network-Theory (ANT) och Bruno Latour (se t.ex. Latour 1998).

rer, byrådirektörer och fabrikörer iklätt sig värdskapet för olika sällskap. Bland de civila, adliga och militära titlarna trängs också löjtnanter, grevar, kaptener, överstelöjtnanter, generaldirektörer, riksdagsmän, justitieråd, kronprinsen. Givetvis var de alla inte jämbördiga. Tvärtom fanns för det mesta kännbara sociala skrankor mellan en greve von Platen och en grosshandlare Lundborg. Att man någon gång i livet hade råd att bjuda sina vänner, släkt eller affärsbekanta på Hasselbacken var inte detsamma som att man delade umgänge med stadens mest självklara elit. Snarare var Hasselbacken och andra liknande inrättningar mötesplatsen för olika nätverk som endast tillfälligtvis huserade under samma tak. Men det hindrar inte att det kan vara befogat att fokusera på vad som förenade dem. Exempelvis var de alla människor som besatt erkända och svårtillgängliga resurser av något slag, det må vara börd, titel och/eller pengar. Även om det fanns stora skillnader mellan de dinerande sällskapen, så fanns det också betydande likheter.

Samtidigt stod det vid dessa sammankomster betydligt mer på spel än bara ett tillfälle för nätverkens medlemmar att spegla sig i varandras likheter eller skillnader. Humrarna och allt det andra som ställdes fram på borden – ja, även borden, personalen och restaurangen – var del i den smörjolja som behövdes för att den månghövdade stockholms societeten skulle kunna snurra vidare. Festerna och de återkommande middagarna, bjudningarna och visiterna erbjöd en i staden och rummet utspridd kontaktyta där man kunde identifiera och bekanta sig med tänkbara affärspartners och styrelsemedlemmar; bekräfta vänskapsband och lojaliteter; och kanske även sondera terrängen efter lämpliga kandidater för familjens eller släktens kommande giften¹⁰. Middagarna ingick i en ritual där deltagarna i olika mer eller mindre löst hopfogade nätverk bjöd och bjöd igen så att det med tiden bildades veritabla gåvocirklar av gemensamt ätande. Jag vill påstå att den arkivaliska serien av bevarade menyer är ett utmärkt sätt att få upp ögonen för dessa förhållanden.

Kvittona från Hallwylska palatset och menyerna från Hasselbacken vittnar på ett slående sätt om den omfattande handel med humrar som försig-

¹⁰ För liknande resonemang om middagsbjudningars strategiska betydelse för olika typer av sociala nätverk hänvisas till Klintberg (2017), Lidman (2017), se även Stenlås (1998), Bergwik (2016).

gick i huvudstaden kring sekelskiftet 1900. En mängd humrar bytte ägare, anrättades och åts upp. Så prosaiskt skulle man kunna uttrycka förloppet. Men bara genom en lätt ruckning på perspektivet framträder en annan bild. För humrarna ingick också i ett socialt kretslopp där vissa råvaror inhandlades och förädlades för att därefter serveras på mer eller mindre exklusiva bord. Greve den och den bjöd ett antal gäster på middag där hummer ingick som del av menyn. En tid därefter bjöd kapten eller riksdagsman den och den tillbaka.¹¹ Och återigen krävde recepten allt som oftast införskaffandet och tillredandet av ett antal humrar. Som ett litet kloförsatt kugghjul var humrarna infogade i det intrikata maskineri av förbindelser och förpliktelser som bidrog till att upprätthålla hela den dåvarande samhällsordningen.

Min poäng är inte att humrarna skulle vara den viktigaste komponenten i detta bygge. Vare sig tiden före eller efter Oscar II vilade på en solid grund av hummer från den svenska västkusten. Men det är ett faktum att de var där – och att de hade ett viktigt arbete att utföra. Humrarnas uppgift bestod i att de skulle beskådas, värderas och konsumeras; bara för att strax därpå dyka upp och avnjutas vid ett annat bord och på en annan meny. Genom huvudstadens bättre bemedlade kretsar pågick på detta vis ett ständigt flöde av humrar från det ena till det andra societetsbordet. Men det arbete som humrarna skulle utföra kan också ges en mer avgränsad innebörd. Låt oss helt kort återvända till Hallwylska palatset och framförallt till grevinnans make, greve Walther von Hallwyl.

Ett grevligt faktum

Walther von Hallwyl kom från Schweiz och gifte sig 1865 med en av Sveriges absolut rikaste arvtagarinnor: Wilhelmina Kempe, sedermera grevinnan von Hallwyl. Problemet var bara det att Walthers rätt till sin adels titel var i hög grad omdiskuterad i både Schweiz och Sverige. Om man ska tro familjens levnadstecknare rörde det sig om ifrågasättanden som utgjorde

¹¹ Med hjälp av Hasselbacksmaterialet och två enskilda arkiv ur Nordiska museets samlingar, von Krusenstierna respektive Stähle, har Carin Tisell (2001) visat hur middagar av både representativ och social karaktär var ett återkommande inslag i många burgna familjers liv.

en ständig källa till irritation för både Walther och Wilhelmina (Cassel-Pihl 2006:80f, Haapasalo 2006:30).

Wilhelmina sparade ingen möda för att reda ut hur det låg till med anorna i Walthers gamla hemland. Under flera år hade hon en schweizisk historiker anställd för att på plats leta efter bevis på de grevliga anorna. Men nålsticken mot familjen fortsatte ändå med irriterande regelbundenhet. Var det inte någon som tilltalade den unga Wilhelmina med endast "fru Hallwyl" och inte "grevinnan" under en middag, så stod det att läsa i tidningen att Walther var en "schackerjude" och låtsasgreve som hade köpt sin titel (Cassel-Pihl 2006:81, Sandell 2006:64).¹² Frågan om titulaturen var också verkligen en komplicerad historia. I formell mening hade alplanet avskaffat alla adelstitlar redan 1831, men det hindrade inte landets tidigare adel från att fortsätta använda dem i sammanhang där de förmodades kunna göra nytta. Skälet var – som en av de beska kommentarerna löd från Schweiz – att adelstiteln öppnade olika dörrar i utlandet och att den hade "en stark dragningskraft på rika arvtagerskor" (Ruckert 2006:21).

Så, vad har då humrarna och hummerätandet att göra med den Hallwylska grevetiteln? En del av svaret ligger återigen i den iögonfallande konsumtionen. De stora och i staden välkända festerna var en passande arena för att visa upp allt vad huset förmådde av dyra råvaror, vackra uppläggningar och anslående bordsuppsatser (Sandell 2007). På samma sätt formade sig såväl inventarierna som måltiderna till en ögonblicksbild av familjens sociala nätverk i huvudstaden. Vid festerna deltog medlemmar ur högadeln (och ibland även kungafamiljen), utländska diplomater, personer med anställning vid hovet, riksdagsmän och andra förmögna företagsledare.¹³

Både de större festerna och de mindre bjudningarna visade därmed

¹² Epitetet "schackerjude" användes av den socialdemokratiska agitatorn August Palm och stod att läsa i *Stockholms-tidningen* den 14:e maj 1906 (Sandell 2006:64). Bakgrunden var en konflikt mellan Walther von Hallwyl och en nybildad socialdemokratisk ungdomsklubb vid det tidigare familjeföretaget Ljusne-Woxna AB, se nedan not 12.

¹³ Efter 1905 inträdde något av en kris vad gäller Walther von Hallwyls relationer till kungahuset. Greven hade under en tid kritiserats våldsamt i pressen efter sitt agerande som styrelseordförande för Ljusne-Woxna AB. Enligt ryktet tog Oscar II vid detta tillfälle parti mot von Hallwyl (Jansson 2006:47).

vilka familjen räknade som sitt umgänge och vilka de aspirerade på att vara. De var kort sagt ett effektivt sätt att slå fast den egna hemortsrätten i huvudstadens allra mest exklusiva elit (jfr von Wachenfeldt 2015). An-norlunda uttryckt var festerna ett användbart redskap i de samlade ansträngningarna att upprätthålla Walther von Hallwyl som ett högadligt faktum. För en sådan tolkning talar att grevinnan själv helst skulle vilja ha sluppit de krävande och publika arrangemangen. I ett av sina privata brev skriver hon: "Det är inget större nöje, men nu är det så och då måste man hålla god min" (Jansson 2007:83). Festerna gavs alltså inte för att man ville, utan för att de svarade mot ett yttre behov.

Med facit i hand kan man konstatera att det var en kamp som nog betalade sig i längden. Tack vare sitt omfattande kontaktnät blev den till Sverige inflyttade greven inte bara riksdagsman i första kammaren, utan också medlem i en av huvudstadens äldsta frimurarloger (S:t Johanneslogen S:t Erik, grundad 1756) och upptagen som riddare av den preussiska Johanniterorden. I den senare blev han så småningom även *Kommendator* (det vill säga högste ansvarig) för den svenska gren som instiftades 1920, bara ett år innan Walthers död (Sandell 2006:56ff). Denna snabba karriär i några av Stockholms mer slutna och svårtillgängliga sällskap vittnar om hummerns betydelse som socialt framgångskoncept. Det är också något som leder tankarna till hur kulturhistorikern Peter Burke (1996) har analyserat hur det franska enväldet, personifierat i "Kung Sol", manifesterades i allehanda byggnader, statyer, porträtt och medaljer.

Som Burke framhåller stod och föll inte kungamakten med dessa skiftande materialiseringar av Ludvig XIV och dennes regering, men de användes på ett medvetet sätt för att kommunicera och underbygga maktens anspråk. På motsvarande sätt var det inte de storstilade festerna (eller för den delen humrarna) som gjorde det möjligt för greveparet att tillhöra den sociala elit de önskade vara en del av. Däremot var bjudningarna, gästlistorna och förplägnaden en del av den arsenal av åtgärder och prioriteringar som von Hallwyl begagnade sig av för att få sina egna anspråk att framstå som legitima. Det är i den meningen som det går att dra en parallell mellan det i tiden utsträckta installerandet av Kung Sol och det långt senare etablerandet av Walther von Hallwyl som ett grevligt faktum.

Den arkivaliska serien – metod och möjlighet

Efter denna hastiga resa genom den omfattande cirkulation av hummer som försiggick i huvudstaden vid tiden för det förra sekelskiftet kan det vara på sin plats att stanna upp för några såväl allmänna som mer textnära kommentarer. I det gängse arkivet, det vill säga det med anställd personal, proveniensprincip och arkivregister (och inte lådan med sommarminnen), finns saker och ting samlat, men irriterande nog är allting för det mesta också utspritt. Det är *samlat* genom att arkivet är platsen för en massa spännande material om det ena eller det andra som man är intresserad av. Det är *utspritt* i den meningen att de flesta arkiv rymmer en oherrans massa papper eller annat bråte som man som forskare inte är det bittersta intresserad av. Tar man sig igenom denna lätt paradoxala situation – troligen med hjälp av ett antal kunniga arkivarier, egen envishet och mer eller mindre tillförlitliga arkivförteckningar – börjar vad som kan sägas vara det egentliga arkivarbetet. Efter att ha tillbringat dagar, veckor eller månader i arkivet har du samlat på dig ett material som du faktiskt tror rymmer en hel del spännande och användbara saker om det som är ditt område. Vad ska du göra med det?

Ofta kommer det för etnologer och andra kulturforskare att i slutändan handla om att leta sig fram till det ”särskilt talande exemplet”. Men hur vet vi att vi har hittat rätt? Svaret är att det bara låter sig göras av den som skaffat sig en känsla för materialet i dess helhet. Som skrivande forskare ska vi aldrig underskatta de tydliga exemplens förmåga att skapa förståelse för våra egna analyser. Vare sig vi är inriktade mot sökandet efter mönster och generella samband eller om vi tvärtom är ute efter det ovanliga och avvikande måste vi dock alltid veta vad det är vi gör, vad det är vi väljer.

Låt oss därför granska vad vi nyss läst lite grand från sidan. Sett till textens faktiska innehåll står det klart att resonemanget vilar på bruket av två arkivaliska serier; sammanställningen av inköpskvitton från det hallwylska hushållet respektive, det betydligt mindre omfattande studiet av menyerna från restaurang Hasselbacken. Men varför gå omvägen över det tidsödande arbetet med att sätta sig in i ett arkivmaterial, när man skulle kunna nöja sig med att bara plocka ut några noga utvalda exempel? Ja,

varför ska man alls bemöda sig om att göra en egen arkivalisk serie? Förklaringen ligger i det förhållande som konstaterades ovan; för att kunna göra ett strategiskt urval från ett större material måste man först ha skaffat sig en betydande förtrogenhet med detsamma. Att jag i undersökningens senare skede kunde hantera menyerna som illustrativa exempel berodde således inte på att jag kommit på ett mycket enklare och snabbare sätt att söka efter material, utan på att jag vid det laget visste vad jag letade efter.

Det jag försökt delge läsaren är därmed även en del av min egen forskningsresa. Lika lite som andra kulturhistoriska källmaterial kan den arkivaliska serien förväntas säga något tankeväckande av sig själv. Tvärtom är det precis det som är forskarens uppgift. Och precis som fallet är med annan forskning kan det bara ske genom bruket av teorier, frågor och begrepp som hämtas från kontexter och sammanhang som befinner sig *utanför* det aktuella materialet. Gör man så kan den arkivaliska serien även föra forskaren till för hen helt nya frågeställningar och analytiska horisonter. För min del ledde tankegångar och begrepp hämtade från i första hand Veblen, Mauss och Burke – tillsammans med inläsning av litteratur med bäring på herrskapet von Hallwyl – till att jag kunnat foga ännu en pusselbit till humrarnas redan vidsträckta aktivitetsfält. I de högreståndsmiljöer som diskuteras i kapitlet var serverandet och ätandet av hummer ett effektivt sätt att manifesteras sin tillhörighet till en åtråvärd social position. Som vi sett var det därför humrarna var där, det var det arbete de hade att utföra.

Sammanfattningsvis underlättar det alltså om man på förhand har en något så när klar idé över varför man alls går till arkivet. Vad är det man är ute efter, vad vill man veta? Sedan kan det mycket väl hända att den fortsatta undersökningen för en till ännu okända och främmande horisonter. Det är dessa överraskningar som utgör en stor del av poängen med arkivforskning. Däremot är ett helt och hållet riktningsslöst sökande inte att rekommendera. Att endast studera hummerkvitton eller menyer skulle jag följaktligen inte råda någon. Men att göra det i kombination med vidare frågor, samt andra texter och källor är något helt annat. Av det skälet skulle jag vilja formulera något av ett uppfodrande credo. Vad den arkivaliska serien behöver är en tvåfaldig läsart. Dels bör den underkastas ett noggrant och utpräglat "närsynt" studium, dels måste den, med hjälp av

teoretiska infallsvinklar och begrepp, placeras i större sammanhang vilka uppmuntrar till betydligt bredare och öppnare utblickar. Forskaren behöver med andra ord utrusta sig med både lupp och vidvinkeloptik.

In i arkivet – ut ur arkivet

Arkiv är i vissa avseenden fantastiska platser – eftersom de har förmågan att låta oss lära känna främmande och avlägsna tider, platser och miljöer. Genom olika typer av arkiv får vi en inblick i världar som av olika skäl annars är stängda för oss. Det goda eller spännande arkivmaterialet är emellertid inget självändamål. Visst vill vi hitta bra och belysande berättelser och beskrivningar, men skälet att fördjupa sig i ett eller annat arkivmaterial vilar på något annat än förhoppningen om det självlysande fyndet. Paradoxalt nog ligger arkivets storhet nämligen inte i de egna samlingarna av ”dokument och handlingar”, utan i de många dörrar och fönster som materialet ställer på glänt. Arkivstudierna är i själva verket ett redskap eller en metod för att säga något om sådant som ligger utanför arkivet. Genom arkivet blir andra tider, rum och sociala sammanhang tillgängliga för oss. På det viset blir de arkivaliska källorna också det som låter oss ta steget ur ut arkivet och in i samhället.

Referenser

Arkiv

Stockholm

Hallwylska museet/arkivet

Walther och Wilhelmina von Hallwyls, född Kempe, privata arkiv.

Ekonomi: Verifikationer, Mat 1874-1930.

Ekonomi: Matlistor; uppgifter om lunch och middag i Hallwylska hemmet 1 januari – 31 December 1923.

Nordiska museet/arkivet

Ämnessamlingen: Matsedlar, Hasselbacken.

Litteratur

- Bergwik, Staffan 2016. *Kunskapens osynliga scener. Vetenskapshistorier 1900-1950*. Göteborg: Makadam.
- Burke, Peter 1996. *En kung blir till. Myter och propaganda kring Ludvig XIV*. Stockholm: Tiden/Athena.
- Cassel-Pihl, Margareta 2006. *För en långt avlägsen framtid. En bok om Wilhelmina von Hallwyl*. Stockholm: Hallwylska museet.
- Danius, Sara 2014. *Husmoderns död och andra texter*. Stockholm: Bonniers.
- Ekström, Simon 2003. Att tala sanning. Berättandets betydelse i våldtäktsmål. *Tidsskrift för kulturforskning*, nr 3.
- Ekström, Simon 2005. Kajsas bara jamade. Om text och undertext i våldtäktsärenden. *JFT: Tidskrift utgiven av Juridiska Föreningen i Finland*, nr 6.
- Ekström, Simon 2013. Följa hummer. *Rig*, nr 2 2013.
- Grass, Martin 1989. "Principer för ordnande och förtecknande av personarkiv. Exemplet Hjalmar Branting". I: *Arkiv, samhälle och forskning. Svenska arkivsamfundets skriftserie*, nr 32.
- Haapasalo, Heli 2006. "...Och tycke uppstod". I: Haapasalo, Heli (red.): *Walther von Hallwyl. Familjefar och företagsledare*. Stockholm: Hallwylska museet.
- Holmbäck, Bure 2004a. Nätverket i Humlegården. Några anteckningar om ett specimen i Kungl. bibliotekets samlingar. Del 1. *Biblis*, nr 25.
- Holmbäck, Bure 2004b. Nätverket i Humlegården. Del 2. *Biblis*, nr 26.
- Husz, Orsi 2004. *Drömmars värde. Varuhus och lotteri i svensk konsumtionskultur 1897-1939*. Stockholm: Stockholms universitet.
- Högberg, Louise 2004. *Arkivera – bevara föreningens historia*. Falköping: Bilda förlag.
- Jansson, Ingalill 2006. "Affärsmannen och företagsledaren Walther von Hallwyl". I: Haapasalo, Heli (red.): *Walther von Hallwyl. Familjefar och företagsledare*. Stockholm: Hallwylska museet.
- Jansson, Ingalill 2007. "Gäster och fester". I: Rosell, Johan (red.): *Smak av svunnen tid. Om mat och dryck i Hallwylska palatset*. Stockholm: Hallwylska museet.
- Klintberg, Bengt af 2017. "Vem var den anonyme middagsgästen? Om namnen i en stockholmares kalender för 1830". *Rig*, nr 1, 2017.
- Latour, Bruno 1998. *Artefaktens återkomst. Ett möte mellan organisationsteori och tingens sociologi*. Stockholm: Santerus förlag.
- Lidman, Tomas 2017. "Mältiden som politisk rekryteringsinstrument". I: *Gastronomisk kalender*, 2017. Stockholm: Carlsson.
- Lindroth, Jan 1994. *Vägen till arkivet,Handledning i arkivforskning för universitets- och högskolestuderande*. Stockholms universitet, Historiska institutionen.
- Mauss, Marcel 1923/1997. *Gåvan*. Lund: Argos.
- Nisser-Dalman, Margareta 2006. *Antiken som ideal. Det antikiserande inredningsmåleriet och dess sociala funktioner i högreståndsmiljöer i Dalarna och Gästrikland 1791-1818*. Uppsala: Uppsala universitet.

LÅNGT BORTA OCH FÖRUNDERLIGT NÄRA

- Reed, Barbara 2005. "Records". I: McKemmish, Sue; Piggot Michale; Reed, Barbara; Upward, Frank (red.): *Archives. Recordkeeping in Society*. Centre for Information Studies, Wagga Wagga.
- Rückert, Alexandra 2006. "Adelstiteln: falsk eller äkta?" I: Haapasalo, Heli (red.): *Walther von Hallwyl. Familjefar och företagsledare*. Stockholm: Hallwylska museet.
- Sandell, Gösta 2006. "Walther von Hallwyls umgängeskretsar". I: Haapasalo, Heli (red.): *Walther von Hallwyl. Familjefar och företagsledare*. Stockholm: Hallwylska museet.
- Sandell, Gösta 2007. "Allt vad huset kunde förmå". I: Rosell, Johan (red.): *Smak av svunnen tid. Om mat och dryck i Hallwylska palatset*. Stockholm: Hallwylska museet.
- Steinrud, Marie 2008. *Den dolda offentligheten. Kvinnlighetens sfärer i 1800-talets svenska högreståndskultur*. Stockholm: Carlssons.
- Stenlås, Niklas 1998. *Den inre kretsen. Den svenska ekonomiska elitens inflytande över partipolitik och opinionsbildning 1940–1949*. Uppsala: Uppsala universitet.
- Tisell, Carin 2001. "Vad berättar matsedeln?" I: Westergren, Christina (red.): *Gott om mat*. Stockholm: Nordiska museets förlag.
- Veblen, Thorstein 1899/1998. *The Theory of the Leisure Class. An Economic Study of Institutions*. Amherst, NY: Prometheus Books.
- Wachenfeldt, Paula von 2015. "I lyxens tjänst. Borgerliga värderingar och ideal i den moderna tiden". I: Wachenfeldt, Paula von & Nyberg, Klas (red.): *Det svenska begäret. Sekler av lyxkonsumtion*. Stockholm: Carlssons.

Mamsell Bohmans biljetter

Arkivetnografi i 1700-talets Stockholm: Ingångar, villospår och utvägar

Rebecka Lennartsson

Snickarmästare Anders Bohman går Hornsgatan ned mot Slussen. Stockholm är i sommarskrud, stinkande och skön. Från stadens trädgårdar och avskrädeshögar, från utkanternas tobaksfält, hagmarker och träsk stiger aromer av yppig grönska och jäsande kompost. Bohman bär peruk, surtout och en allvarsam min.¹ Det kliar på skalpen. Tänker han på hur hans dotter Lena Cajsa har sprungit i Pustegrändens branta trappor sedan barnsben? Nu är hon stor, 17 år fyllda och anledningen till att mäster Bohman styr sina steg mot Södra stadshuset. Året är 1747. Det är den 30 juni. Anders Bohman ska dra sin dotter inför södra förstadens kämnärsrätt.²

En riktig forskare

Det finns ögonblick då jag känner mig som en riktig forskare. Eller, som en forskare på riktigt. Så som man föreställde sig forskargärningen innan man själv förväntades utföra den: Som ett detekterande, ett upptäckande, ett Eureka! Det händer inte alltför ofta. När jag efter idogt grävande i ar-

¹ Surtout är en herrock med skört och krage.

² Kämnärsrätterna skulle enligt 1734 års lag rannsaka och döma alla tvister och brottmål som inte hörde till någon annan rätt. Ledamöterna bestod av en ordinarie kämnär, en rådmän, en representant för borgerskapet och en notarie. I praktiken dömde de i allt från tvistemål till mord.

kiven via en omväg till sist hittade fallet med Lena Cajsa Bohman var ett sådant tillfälle. Jag hade läst om mästern Bohman och hans dotter i Mila Hallmans bok *Målare och urmakare, flickor och lösdrivare* från 1907. Mila Hallman (1863-1934), eller Tekla Winge som hon kallade sig, skrev noveller och essäer som ofta byggde på verkliga levnadsöden ur historien. När jag på Stockholms stadsarkiv sökte efter protokollen fann jag dem inte i den stora rullan. Ett hugskott fick mig att undersöka om Mila Hallman efterlämnat några egna arkivhandlingar. Det visade det sig att det fanns ett arkiv efter henne på Kungliga biblioteket. Till en början blev det ännu en besvikelse eftersom jag insåg att det rörde sig om ett mindre antal brev. Omfånget rimmade emellertid illa med de tre hyllmetrar som upptogs i NAD (Nationell Arkiv Databas). Personalen hjälpte mig och fann tre lådor efter Hallman, orörda och osorterade. Längst ned i den sista lådan återfann jag ett brunt kuvert med avskrifter av rättegångsprotokoll. Där hittade jag flickan Bohman och hennes historia – och svar på gåtan varför protokollen saknades i rullan. Jag hade sökt i enlighet med den kronologiska ordningen. 1747 års protokoll gör dock ett hopp tillbaka i tiden. Det ögonblick då jag åter slog upp den läderinbundna rullan med handskrivna protokoll och hela historien om Lena Cajsa Bohman låg framför mig hör till de sällsynta tillfällen då jag känner att jag forskar ”på riktigt”.

Mitt senaste forskningsprojekt rör handeln med sexuella tjänster i 1700-talets Stockholm.³ Syftet är att beskriva och analysera hur handeln med sex såg ut i ett samhälle med andra förutsättningar än det sena 1800-tal jag tidigare undersökt. I förlängningen vill jag utforma och pröva teorier kring hur marginaliseringsprocesser verkar och består över tid. Hur och varför har det specifikt kvinnliga stigmat ”hora” bestått över sekler, trots omvälvande sociala, ekonomiska och kulturella omvälvningar?

I projektets början kände jag mig vilsen och mycket långt från den ideala forskarupplevelsen av kontroll, ordning och upptäckande. Det fanns inga redan upptrampade spår eller färdiga mallar för analys, ingen statistik att tillgå och inga självklara materialkategorier. Inte ens ordet prostitution fanns!

3 Projektet har finansierats av Vetenskapsrådet och slutrapporterades 2012. Ett bokmanus med titeln *Bland dessa Sodoms murar* föreligger.

Konstnären Johan Sevenbom fick på 1760-talet i uppdrag att varje år måla en tavla med en vy över Stockholm. Det blev femton målningar. Här ser vi hans utsikt över Brunnbacken mot Saltsjön. Till höger ligger södra Stadshuset. Huvudbyggnaden vänder framsidan mot Slussen. Flygelbyggnaderna skapar ett litet torg där kommersen är livlig. I gatuplanet ligger södra stadshuskällaren, där Ulla Winblad höll sin andra bröllopsfest. Sedan 1670-talet är också södra förstadens kämnärsrätt inrymd i huset. Här ställs Lena Cajsa Bohman inför rätta. Idag är byggnaden Stockholms stadsmuseum. Som chef över Stockholmia – forskning och förlag har jag daglig tillgång till de rum där många av de händelser jag forskar om utspelat sig. Jag har också besökt andra för projektet centrala platser. Att uppleva de fysiska rummen kan ge ytterligare en dimension till forskningen: Man kan föreställa sig hur rummens karaktär kan ha påverkat erfarenheter och händelseförlopp. Bildkonst som Seveboms är också en intressant källa till historien. Studerar man Sevenboms tavlor upptäcker man många intressanta detaljer i det brokiga folklivet. Stockholmsvyerna var beställda och syftade förmodligen till att uppvisa Stockholms mer insmickrande sidor. Ändå syns här både enkelt arbetsfolk och tiggare.

Sevenboms Stockholmsvyer finns idag på Stadsmuseet och hänger i Stockholms rådhus. Källa: Stockholms stadsmuseum, SSM0101286.

Det lilla jag lärt mig om handskriftstydning räckte inte på långa vägar. Långsamt och stegvis fick jag upptäcka källor och lära mig tyda dem, följa ledtrådar och fundera över hur jag bäst skulle angripa materialet. I det följande ska jag, med Lena Cajsa Bohmans fall som exempel, försöka återge hur jag har arbetat, från materialsökande till färdig text.

Arkivetnografi

Det blir snart svettigt under peruker och kråskragar vid södra förstadens kämnärsrätt. Kämnärerna förundras över Lena Cajsa Bohmans vittnesmål. Hon har varit uppstudsig mot sina föräldrar, sprungit ute på nätterna och knäppt med fingrarna för sin far. Nu vill mäster Bohman ha stadsfiskalen till hjälp för att ta flickan i upptuktelse. Lena Cajsa är knappast fullväxt ännu, men när hon till sist börjar bekänna är hennes brott långt grövre än fadern befarat. Frankt och utan vidare krusiduller berättar hon snart om det ena otuktsmötet efter det andra med män; grevar, baroner och utländska herrar i guldbrokad såväl som enkla bodbiträden. Mötena har arrangerats av mamsell Lovisa von Plat.

Protokollen från den 30 juni 1747 är bara upptakten till en lång process kring flickan Bohman och kopplerskan von Plat. Protokollen berättar om hur handeln med sexuella tjänster bedrevs i 1700-talets stad; om männen som köpte, om kopplerskors förfaranden och om rekryteringen av flickor, om beskyddare och medhjälpare i verksamheten och om platser i staden där förbjudna möten ägde rum. De tar mig ned på gatunivå, in i gränder, krogar och hem, och inte minst in i den rättegångssal där skändligheterna återberättas, omförhandlas och bedöms. Rättegångsprotokoll från 1700-talet erbjuder ett detaljrikt material; en passage till en försvunnen stad som till stora delar känns bekant men i andra avseenden är mycket främmande och avlägsen. I halvmeterhög luntor av tätskrivna blad samsas förlupna pigor, förtalade hustrur, fulla gesäller och kränkta bodbiträden med stöldligor, våldsmän och döda småbarn som återfinns på vindar och i uthus. Det är detaljrik och fascinerande läsning. Jag kan inte låta bli att ta stickspår och följa rättegångar som inte är av omedelbart intresse för mitt ämne. Gang på gång fastnar jag. Inte bara för att språket – ja, själva bokstäverna – ser anorlunda ut. Ibland är protokoll så kladdiga att de inte går att läsa. Andra

gånger stupar förståelsen på min okunskap kring ett begrepp eller en association. Arbetet är tidsödande och gäckande. Hela processen påminner om antropologen Clifford Geertz förståelse av etnografi som läsandet av komplexa manuskript; "foreign, faded, full of ellipses, incoherencies, suspicious emedations, and tendetious commentaries" (Geertz 2000:10).

Etnologens arbete med historiskt material har liknats vid etnografiska utfärder i det förflutna (Bergqvist & Svensson 1999, Lennartsson & Vallström 2014). Begreppet arkivetnografi skulle kunna beskriva processen då man med ett antropologiskt kulturbegrepp försöker bekanta sig med en förfluten tid. Som etnolog skolas man in i ett etnografiskt tänkande och etnografiska metoder. Begreppet etnografi har den märkliga benägenheten att det betecknar både vad etnografer gör – hela det spektrum av metoder och praktiker som fältarbetet innefattar; samtal och intervjuer, fältnoteringar, fotografering, inspelningar och geografiska rörelser – och produkten av dessa övningar. Sammanblandningen av process och representation kan orsaka en del begreppsförvirring. Men det finns också en poäng med att låta begreppet beteckna hela förloppet, från de första stapplande stegen in på ett nytt "fält" till dess att man presenterar sina resultat i någon form. Forskningsprocessen är inte något glasklart förlopp från frågeställning till förmedling. Det finns helt enkelt ingen skarp åtskillnad mellan etnografi som insamling och som analys, som fältarbete eller som författande.

Clifford Geertz sammanfattar den intellektuella process som etnografin innebär med begreppet tät beskrivning.⁴ I essän *Thick Description* mejslar han ut fyra karakteristika som utmärker etnografi. Etnografin ägnar sig åt fixera och återge flöden av sociala diskurser, men syftar också till att tolka dessa. Ett fjärde utmärkande drag hos etnografin är att den verkar på en mikronivå (Geertz 2000). Det är aktiviteter som också kan utföras när man som etnolog arbetar med ett historiskt material. Min erfarenhet är att arbetssätten i många avseenden också kan vara desamma. Inte minst i det att metoden, oavsett fält, från början till slut bygger på text och att den förutsätter skrivande i alla led (Clifford 2002:120, Geertz 2000:10, Denzin 1997). Ingången till det förflutna är text, och den är svårorienterad och snårig att ta sig igenom.

⁴ En tät beskrivning av en situation eller en händelse tar hänsyn till flera aspekter och försöker beskriva sammanhang så utförligt som möjligt.

Den narrativa nivån: Rättegångsprotokollet som ingång till historien

Protokollen som är mitt huvudmaterial är inte sorterade efter teman. I några fall finns namnregister, men det är ett bristfälligt system. Varje ny samling av dammiga, spretiga, svårtydda protokoll utmanar med sina dolda hemligheter. Vad missar jag om jag bara söker via registret? Om jag hoppar över ett år? Det är naturligtvis inte görligt att plöja varje år. Det finns fem kämnärsrätter i Stockholm. Från var och en av dem och vart år finns minst en mycket stor och tung samling rättegångsprotokoll. Därtill kommer material från andra domstolar i staden. 1700-talets rättsväsende är snårigt. Jag måste hitta ett system för att söka efter material. Jag börjar med att gå igenom registren och notera de kvinnonamn som förekommer ofta i rättegångarna. Sedan letar jag upp dem i protokollen och läser. Det visar sig inte särskilt fruktbart. I de absolut flesta fallen rör det sig om stöld. Jag påbörjar istället en lista med namn på de kvinnor och som jag redan vet eller tror är inblandade i sexhandeln. Protokollen från Lena Cajsa Bohmans rättegång ger mig en god start. Med den metoden hittar jag snart ytterligare några intressanta fall i rättegångsprotokollen. Till sist har jag tre ”nyckelfall” som berör olika delar av handeln med sexuella tjänster. Jag använder dem som utgångspunkt för projektet. Jag bestämmer mig för att läsa alla de protokoll som hör till den rätt och det år då nyckelfallen behandlats för att få ett gott referensmaterial, och däremellan endast söka sporadiskt i protokollen med hjälp av den utbyggda namnlistan.

Under ”fältarbetet” har jag löpande fört ”fältdagbok”. Där skriver jag ned de brottstycken av försvunna liv som jag ställs inför i arkiven; referat av rättegångsfall, ibland hela rannsakingar, citat ur bekännelser och vittnesmål. Det blir ett sätt att både samla och bearbeta material, att få grepp över det och förstå. Namn, datum och sidnummer är viktiga att notera, så att jag kan hitta tillbaka. Ibland kan en människa skymta förbi som visar sig vara betydelsefull i ett annat sammanhang. Reflektioner, frågor och idéer som dyker upp hos mig medan jag gräver mig igenom arkivmaterial skriver jag också löpande ned – precis som jag skulle ha gjort i en dagbok vid ett fältarbete i nutiden. Det är värdefullt att kunna gå tillbaka till de situationer då tankarna dök upp. Skriver man inte ned dem ome-

delbart har de en tendens att försvinna. Det kan röra sig om allt från iakttagelser kring namn – ”är det Bellmans Fredman?” eller ”är det samma Kurck som hade kontakter med hovet?” – till funderingar som ”vad betyder alla dess förklädnader?” och insikter av arten ”kvinnomisshandel var mest en fråga om hur mycket oljud man förde” eller ”ordet bordell används inte” samt ”rätten tycks ointresserad av huruvida betalning förekom”. Här gäller det också att då och då påminna sig om projektets syfte och de ursprungliga frågorna. Finns här svar på dem? Är jag på väg i rätt riktning?

Protokoll från de viktigaste fallen skriver jag av ord för ord, som till exempel fallet – eller, som det skulle visa sig, fallen – med Lena Cajsa Bohman. Ur protokollet kan jag vaska fram en mängd upplysningar om hur handeln med sexuella tjänster konkret tog sig uttryck. Jag får namn och adresser till andra inblandade kvinnor och kopplerskor i Stockholm, upplysningar om de köpande männen och en rad uppgifter om var, hur och vid vilka tillfällen transaktionerna ägde rum. Indirekt får jag veta en hel del om rörelsefriheten för en ung kvinna i Stockholm, om skvallrets mekanismer, umgängesformer, grannrelationer och familjens funktion. Det ger inblickar i en samhällelig sfär som annars knappast blir synliggjord genom annat än skabrösa eller romantiserande fiktiva skildringar. Under rannsakingarna är det Lena Cajsa Bohmans version av verkligheten – eller så som hon vill att rätten ska uppfatta verkligheten – som citeras och refereras. Men en hel rad andra människor kommer också till tals; flera vittnen, fiskalen, Lena Cajsas far, och snart också Lovisa von Plat själv, som råkar ha oturen att passera utanför rättens fönster när Lena Cajsa står där och bekänner.

Inger Lövkrona bekänner sig i boken *Annika Larsdotter – barnamörderska* till en kunskapsrealistisk historiesyn som jag instämmer i (1999:25). Det innebär att de händelser som rättegångarna eller andra material hänvisar till också betraktas som fysiska, psykiska och sociala erfarenheter. Dessa kan bara nås via berättelser om dem, berättelser som är återgivna i den mycket speciella situation som en rättegång innebär. Rätten strävar efter att reda ut sanningen om Lena Cajsa Bohmans fall. De detaljer och vardagliga företeelser som rannsakingarna avslöjar är för mig intressanta av andra skäl. Materialet överträffar vida mina förväntningar avseende detaljer och en individnära nivå. Men jag vill veta ännu mer om människorna!

Hur levde Lena Cajsa och hennes familj?

Med ett namn (åtminstone ett mansnamn) och en adress kan man nå ganska långt. Genom Faktadatabasen i Faktarummet på Stadsmuseet i Stockholm hittar jag mästern Bohmans undertecknade bygglovshandlingar med ritning över huset i hörnet av Hornsgatan och Pustegränd.⁵ Där kan jag se hur deras bostad såg ut, hur rum och eldstäder och fönster var placerade. På Stockholms stadsarkiv återfinns mantalslängder och kronotaxeringslängder som fyller byggnaden med liv. I 1740 års mantalslängd framgår att familjen Bohman har fyra små barn. Lena Cajsa är då tio år. Hushållet innefattar också en gesäll, fyra lärpojkar mellan 16 och 18 år och en piga som heter Kajsa. Under 1740-talets senare del tycks mästern Bohman arbeta upp ett mindre välstånd. 21 fönsterlufter tas upp till taxering, liksom makarnas peruker, styvkiortlar⁶, tre gesäller, en husdräng, en piga och en gås. De hyr ut rum till två inneboende.⁷

När jag i min jakt på mer kunskap om tiden och rummet söker vidare i protokollen dyker Lena Cajsa Bohman upp flera gånger. Bara ett år efter den långdragna rättegången står hon inför samma rätt igen, den här gången försvarad av sina föräldrar för den illasinnade ryktesspridning som familjens vän ägnat sig åt om både dottern och modern Bohman. År 1750 figurerar Lena Cajsa i ytterligare en rättegång. Den här gången står hon inför rätta tillsammans med sin make, Sven Georg Hasenkampf. De anklagas av sin hyresvärd för att föra oväsen om nätterna och underlåta att betala hyran. Hustru Bohman har till och med hotat värden med stryk – och herr Hasenkampf har lipat inför hyresvärden i rättens förmak. Lena Cajsa Bohman har alltså endast tre år efter en rättegång, där hon erkänt en rad otuktshandlingar som enligt lagen betingade höga straff, gift sig med en adelsman. När jag går till mantalslängderna igen upptäcker jag att mästern Bohman varit granne med samme adelsman, som där betecknas som fattig. Under samma period säljer mästern Bohman själv sitt hus och sätter sig i en hyresbostad. Det ligger nära till hands att tro att han betalat den fattige adelsmannen för att äkta dottern. Den fattige adelsmannen be-

⁵ SE/SSA/NS37/Stadsbyggnadskontorets kartor och ritningar/1734:114.

⁶ En styvkiortel var en styv underkjol som bland annat underlättade rörelsefriheten genom att hålla ut kjolen från benen.

⁷ SSA Kronotaxeringslängder 1745, Maria Magdalena, s. 816.

hövde pengar, mäster Bohman behövde en make till sin oregerliga dotter. Med en adlig make fick flickan en social status som sannolikt skyddade henne mot anklagelser om otuktigt leverne.

I sökandet efter nya uppgifter och fylligare information känner man sig som en detektiv. Man pusslar med namn och händelser, lägger ihop och finner mönster. Det är spännande och svårt att sätta stopp. Trots det växer frustrationen i mig under arbetets gång över att jag inte riktigt förmår "lätta över gatunivå". Jag riskerar hela tiden att förlora mig i materialet, gå vilse i gränderna. Men att frilägga ett händelseförlopp och en rad omständigheter är endast ett första steg i den analys som skiljer forskning från annat kunskapsuppbyggande arbete, som ren dokumentation eller sammanställandet av empiri. För att tydliggöra arbetsprocessen för mig själv ritar jag upp en modell.⁸ Jag tänker mig att den illustrerar projektets bredd och djup med hjälp av två skalor. I den här artikeln följer vi den ena axeln: Analysens djup. Hur kommer jag vidare? Det "stoff" som rättegångsmaterialet och relaterade handlingar förser mig med är den nivå i forskningsprocessen som svarar på frågan "vad". Jag kallar det för den narrativa nivån. Vad berättar materialet? Hur ser den historia ut som protokollen återger? Återigen är det viktigt att gå tillbaka till de ursprungliga frågorna och projektets syfte. Vad ville jag från början ha reda på? Varför var det viktigt? Kan det här materialet hjälpa mig att nå svar? Bör jag formulera om mina frågeställningar? För att gå vidare måste jag dels fundera över den situationella kontexten, dels ge materialet en vidare kontext med hjälp av frågorna "hur" och "varför". Här börjar det egentliga arbetet med att analysera materialet. För att finna inspiration och redskap till analysen läser jag parallellt teoretisk litteratur som kan ge nycklar som fungerar på mitt material. En diskussion om hur teorier används bär för långt i detta sammanhang. Jag begränsar mig till att diskutera insamlandet och sammanställandet av källor.

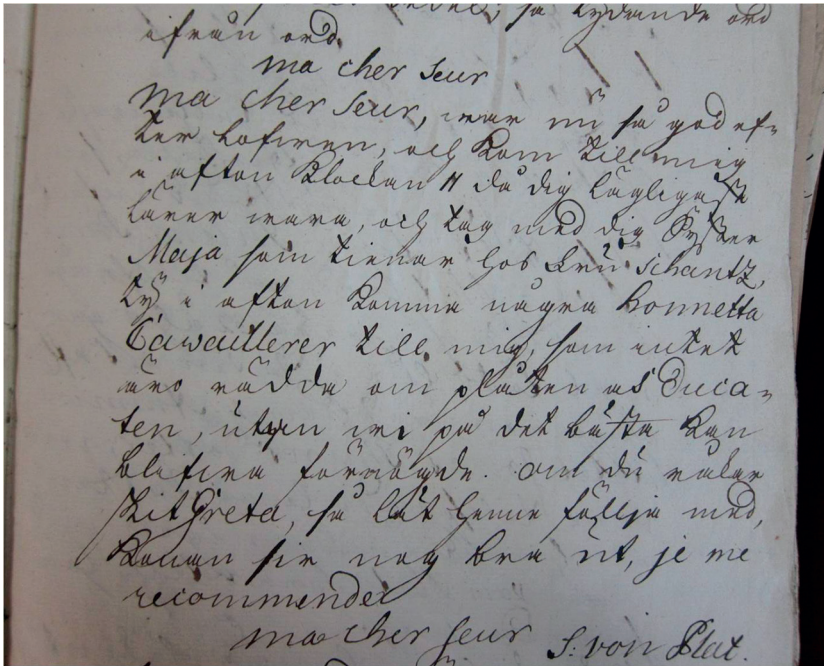
⁸ Denna modell har jag återgett i artikeln "Etnografiska utfärder i 1700-talets Stockholm. Etnologi, historia och metod" (2010).

Den kommunikativa nivån: Vems är rösten, vems är berättelsen?

Rättegångsmaterial är av en mångbottnad natur. I detta sammanhang är det intressant främst ur två aspekter; dels genom de händelser det refererar till och utreder, dels genom den händelse det själv är en del av. För att kunna använda protokollen som titthål in i historien, behöver jag känna till mer om de omständigheter som texterna kommit till under, det vill säga den situationella kontexten. Det innebär en syn på rättegången som en social arena, där själva rättegången läses och förstås som ett spel mellan röster, tolkningar och intentioner (jfr Lövkrona 1999). Rannsakingarna är en typ av intervju med fler maktdimensioner än den vanliga, etnografiska intervjun (Lövkrona 1999:42). Vem talar? Vem fördelar ordet? Vem noterar och tolkar?

Protokollen är kronologiskt ordnade. De återger händelser och ordväxlingar under rättegången från dess öppnande och de tilltalades inträde, till dess att de visas ut ur salen. De inleds i allmänhet med en uppräkningslista av närvarande personer och en kortfattad beskrivning av målet. Bevismaterial som brev och skrivelser läses ibland upp och är då citerade i protokollet. Det talar för att protokollen har renskrivits i efterhand. Det händer att originalhandlingar med bevisvärde binds in i protokollet eller sparas i en särskild mapp. Notariens språk är mestadels formellt och sakligt. Utseendet beskrivs inte, känslouttryck från de berörda kommenteras mycket sällan. Antipatier och lojaliteter kan ibland lysa igenom på andra sätt. Någon gång kan man ana sig till att notarien är trött eller kanske upprörd; stilen blir slarvigare, texten mindre, felskrivningarna fler. Formuleringarna är ofta långa och relativt invecklade med många bisatser. Vittnesmål och utsagor är nedtecknade som sammanhängande berättelser. Talspråk är i de flesta fall omformulerat till 1700-talets skriftspråk. Citat och referat av vittnesmål är i det här fallet uteslutande skrivna i tredje person. Ibland förekommer talstreck. Det faktum att frågor och svar skrivs i imperfekt talar också för att protokollen renskrevs senare. Å andra sidan förekommer överstrykningar och marginal-noteringar, vilket bidrar till en känsla av omedelbarhet.

Under processens gång kommer Lena Cajsa Bohmans roll att allt mer

Ma chere seur
 Ma chere seur, war nu så god och kom till mig i afton kläckan 11 då dig lägligast lærer
 vara, och tag med dig syster Maja som tienar hos Fru Schantz, ty i afton kommer några
 honetta Cavailleres till mig, som intet äro rädda om plåten och ducaten, utan wij på det
 bästa kan blifwa förnöjde. Om du råkar skitgreta så lät denne följä med, konan sir nog
 bra ut, je me recomende
 Ma chere seur L. von Plat.

Ma chere seur

Ma chere seur, war nu så god och kom till mig i afton kläckan 11 då dig lägligast lærer vara, och tag med dig syster Maja som tienar hos Fru Schantz, ty i afton kommer några honetta Cavailleres till mig, som intet äro rädda om plåten och ducaten, utan wij på det bästa kan blifwa förnöjde. Om du råkar skitgreta så lät denne följä med, konan sir nog bra ut, je me recomende

Ma chere seur

L. von Plat

glida över till vittnets, då Lovisa von Plat hamnar i fokus för rannsakingen. Flera personer kommer till tals. Protokollen är i hög grad dialogiska. I stora stycken citerar skrivaren vad som framstår nära på som ett samtal som böljar fram och tillbaka, där såväl svarande som käreande, vittnen och rättens ledamöter tycks föra en relativt fri diskussion. Alla parter bryter ibland in och för sin talan. Mitt i ett vittnesmål kan både svarande och käreande avbryta och dra sig till minnes saker som förs till protokollet. Det hela ger en känsla av en inte alltför ceremoniell och regelstyrd miljö.

Förhørsledaren fördelar ordet och det är alltid notarien Petter Levijn som väljer vad som ska dokumenteras och hur det ska formuleras. Det framgår dock av materialet att protokollen senare läses upp för de inblandade parterna, som får godkänna innehållet.

När den situationella kontexten tas i beaktande, kan man nå kunskap också om det som inte omedelbart uttrycks i tal (jfr Lövkrona 1999:36f). I fallet med Lena Cajsa Bohman blir det exempelvis tydligt hur kopplerskan Plat har gott om högt uppsatta män som träder in till hennes försvar eller håller henne om ryggen; präster, borgmästare, adelsmän. Man kan ana sig till att hon har hållhakar även på rättens ledamöter. Hon tillåts slingra sig, man undviker följdfrågor och hon uteblir från förhör. När en stor mängd människor har hörts och rättegången pågått i många månader, kommer rätten fram till att de inte kan döma i ärendet, då brotten till största del ägt rum i en annan del av staden.

Biljetten ovan är ställd till Kommissarien Robsuluns hushållerska Catharina Thun. Den är en avskrift av en biljett som upphittades på Robsuluns bakgård och lämnades in vid rätten som bevismaterial mot kopplerskan Lovisa von Plat.

Biljetten ger en hel del information – och reser en mängd frågor. Den visar till exempel hur kommunikation i staden bedrevs med hjälp av biljetter, vilket i sin tur krävde att någon levererade budskapen. Det framgår också av biljetten att von Plat verkade för att koppla ihop män och kvinnor som inte kände varandra, att hon använde sitt eget hem för de arrangerade mötena och att pengar var inblandade. Den antyder att kvinnor ur den tjänande klassen i någon utsträckning kunde röra sig ensamma i staden sent om kvällen och att de förmodades kunna läsa. Men vem var L von Plat och de andra namngivna kvinnorna? Vem levererade budskapet? Och hur vanligt var det att liknande biljetter skickades genom staden? När Lovisa von Plat efter att själv ha tittat på lappen får lämna ett prov på sin handskrift, bedömer rätten att hon inte kan ha skrivit biljetten. Hur kommer det sig? Har rätten anledning att skydda von Plat?

Den konnoterande nivån: Ledtrådar och stickspår

Källmaterial måste tolkas utifrån sitt historiska sammanhang, det är en ofta upprepade sanning (Bergqvist & Svensson 1999). För att nå djupet måste man också ha bredden. Jag vill påstå att de rent av står i proportion till varandra: Ju djupare man vill tränga ner i ett material, desto mer måste man känna till om det samhälle man studerar. För att utföra kulturanalys av ett avlägset förflutet, måste man således vistas ett tag i det sammanhang man avser studera. Först då upptäcker man upprepningar och förtätningar i materialet. Man kan med fördel använda sig av de skalvariationer historikern Paul Ricoeur talar om, där forskaren rör sig mellan makro- och mikronivåer (Ricoeur 2005). Metoden att utgå från det individnära källmaterialet, från mikronivån, och därifrån konstruera en kontext, istället för att börja med att beskriva de stora samhällsförändringarna och kulturen på en makronivå, kan sägas utmärka ett etnologiskt arbetssätt. Men hur går det då till rent praktiskt?

Jag måste naturligtvis ta reda på vilka juridiska villkor som reglerade Lena Cajsa Bohmans tillvaro: Hur såg lagen ut, vilket straff riskerade hon, Plat och de inblandade männen, vad blev utgången av fallen? Här får jag rent bokstavligt läsa lagen, men också bekanta mig med Hustavlan, som stadgade samhälleliga hierarkier, och redan utförd forskning om hushållens struktur, brott och straff, kvinnors rörelsefrihet och synen på "köttets lust och synden". Protokollen väcker också en rad frågor som ett sådant källmaterial i sig eller den situationella kontexten inte ger svar på. "Vad" och "hur" besvaras, men inte "varför". Det kan snarare te sig motstridigt, obegripligt, vagt. Om lagen är så sträng, varför slipper både Lena Cajsa och Lovisa von Plat undan straff? Varför frågar rätten inte efter de köpande männen? Och vad betyder alla dessa biljetter, de små skrivna meddelanden som passerar mellan människor och dyker upp som bevismaterial i fallen?

Med utgångspunkt i den individuella erfarenheten eller den specifika händelsen, kan man finna ledtrådar som ger förnyad och utökad kunskap om en särskild tid och en särskild plats. På det som jag kallar den konnoterande nivån är man främst på jakt efter svar på frågan varför. Mikrohistorikern Carlo Ginzburg talar i sin essä *Ledtrådar* om hur de till synes små

och likgiltiga detaljerna kan vara ledtrådar till djupliggande och betydelsefulla förhållanden (Ginzburg 1989). Det är ett analytiskt begrepp som har använts av flera etnologer, och som förekommer i flera kapitel i den här boken. Ledtrådar är beroende av forskarens frågor och problematiseringar. De är således perspektivbundna och utgörs av en detalj i materialet, ett ord, ett ting, en idé eller en företeelse som är mycket frekvent förekommande. Det kan röra sig om en företeelse som ådrar sig mycket uppmärksamhet, som väcker debatt, starka känslor och en mängd konnotationer.

Återigen är det viktigt att påminna sig om undersökningens övergripande syfte och de frågor man vill få svar på. I Lena Cajsa Bohmans fall utkristalliserar sig några teman som jag väljer att följa vidare in i andra material. Den rörlighet i handeln som Lena Cajsas berättelse vittnar om är en sådan detalj. Plat och Bohman befinner sig i ständig rörelse. De biljetter som sänds fram och åter genom staden bidrar till verksamhetens flexibilitet, och kräver i sin tur att flera människor är inblandade. Ett annat återkommande tema är masker och skådespel, både i omedelbar mening genom maskspel som förekommer mellan olika parter inför rätten, och genom de konnotationer vittnesmålen väcker. Andra ledtrådar utgörs snarare av en avsaknad av något man förväntat sig. Vad betyder det till exempel att ordet bordell inte används?

Att söka ledtrådar ger en hanterbar och avgränsad ingång i materialet. Varje ledtråd kan i sin tur följas av forskaren till skilda skalor, för att återknyta till Paul Ricoeur. Metoden förutsätter en historieskrivning som "går på skrå" genom det förflutna och tillåter sig att skifta perspektiv och skala genom att söka ledtrådar i högt och lågt; från lagstiftning, förordningar och rättsprotokoll till vetenskapliga texter, pamfletter, sedelärande berättelser och tidningar, till dagböcker, skvallerkrönikor, smådesteckningar och folkliga nidvisor. Det är tidsödande men givande att söka och kombinera vitt skilda källor och ställa material mot varandra (Ehn & Löfgren 2002, Bergqvist & Svensson 1999). Genom att följa ledtrådar från mikronivå till makronivå sätter man in materialet i större sammanhang. Historien kommer sannolikt att se annorlunda ut om du använder en sådan metod än om du utgår från makronivån och exemplifierar med fall som belyser de stora sammanhangen. Det är en metod som öppnar för oväntade sammanhang och nya tolkningar.

Utvägar: En berättande vetenskap

Etnologi är som andra etnografiska vetenskaper i någon mening alltid berättande. Den historiska etnografin är inget undantag. I den etnografiska processen är skrivandet både ett arbetsredskap och en representationsform. Fältdagboken som inleder ett arbete innebär skrivande och en skriven text är ofta slutprodukten.

Alla har sina metoder för att tänka och skriva. Jag vill dock påstå att skrivandet i sig dels tar längre tid än du räknat med, dels ger dig nya idéer och insikter. Försök att löpande bearbeta ditt källmaterial genom att skriva om det, istället för att först samla alla källor och sedan sätta igång med skrivandet. De ledtrådar du vaskar fram under arbetets gång kan utvecklas till teman i den text du senare presenterar och de frågor som du noterar under dina "fältstudier" kan utgöra en god grund för analysen. Sedan sätter du rubriker till en disposition och fyller på med de textfragment du redan har. Att skriva en längre sammanhängande text påminner om att lägga pussel: Du flyttar stycken och disponerar om tills helheten är pedagogisk och uttrycker det du vill att den ska berätta. Många gånger får man vara beredd att arbeta ihop avsnitt, eller stryka stycken.

Skrivandet i sig upprepar ständigt hinder och väcker nya frågor som uppstår först i den stund man sätter sina tankar på pränt. För min del handlar det bland annat om hur jag ska hantera det faktum att varken ordet prostitution eller ordet sexualitet används under 1700-talet. Använder jag begreppen riskerar jag att bli anakronistisk. Undviker jag dem och tar 1700-talets egna uttryck i bruk lägger det lätt en ålderdomlig prägel på hela texten. Ska jag hela tiden påtala att de erfarenheter jag skriver om inte är mina, utan hör hemma i 1700-talet, blir texten allt för otymlig. Skrivandet blir en balansövning där val och bortval i hög grad påverkar representationen.

När det gäller skrivandet finns en mängd råd och inspirerande guider till själva hantverket. De viktigaste råden är kanske att se över sina frågeställningar och göra sig en föreställning om vem läsaren är. Det kommer att påverka hur du presenterar dina resultat. Det finns flera möjliga sätt att berätta om din undersökning – och du måste hitta det sätt som bäst förmedlar det du vill få fram. Lyckas du uppfylla projektets syfte? Svarar

materialet på de frågor du sökte svar på? Kanske har du rent av fler svar än frågor – eller motsvarade materialet inte dina förväntningar. Syfte och frågor ska tydligt framgå i texten och det du sedan skriver ska relateras till dessa frågor.

Arkivetnografi är en tidsödande, svår och stundtals fruktlös syssla. Att fältarbete i arkiven, för att använda etnologen Birgitta Svenssons uttryck, är att bekanta sig med en främmande kultur genom dammiga fragment av levt liv på ett svårgenomträngligt språk (Bergqvist & Svensson 1999). Man tröskar drivor av text, ibland utan att göra en enda egen notering. Andra gånger öppnar sig en reva i historien, ett fönster att se in i. Stadens larm och lukter slår emot mig. Bellmankaraktärernas verkliga förebilder stiger fram i all sin ynkedom och vardagliga erbarmlighet. Urmakare Fredman bevittnar ett slagsmål och blir själv misshandlad av sin fru, fröken Appelbom stjälar ett parasoll, mamsell Winblad kör omkull en pigga och slåss med grannar. I rättegångsprotokollen finns människorna och deras röster, ibland ordagrant återgivna och någon gång utan skrivarens filter, genom bilagda handlingar i form av kärleksbrev, vädjanden, anklagelser och försvarstal. De ögonblick då man tycker sig ana människan bakom texten är ren magi. Plötsligt finns igenkännanden i främlingskapet, paralleller till vår egen tid och insikter som gör resan till det förflutna all möda värd.

Strävan att uppnå de ögonblicken är en drivkraft i forskningen. Lika stor betydelse vill jag mena att förmågan att förmedla resultaten till andra borde ha. Först i den stund då forskningens ambition att sprida insikter och väcka reflektion uppnås, uppfyller forskningen sin fulla potential – och man kan känna sig som en forskare, på riktigt.

Referenser

Arkiv

Stockholm

Stockholms stadsarkiv

Södra förstaden kämnärsrätt

Protokoll och domar i kriminalmål, 1747 – 1750.

Kronotaxeringslängder.

Mantalslängder.

Stadsbyggnadskontorets kartor och ritningar 1734:114.

Kungliga biblioteket

Mila Hallmans arkiv.

Litteratur

Bergquist, Magnus & Svensson, Birgitta (red.) 1999. *Metod och minne. Etnologiska tolkningar och rekonstruktioner*. Lund: Studentlitteratur.

Clifford, James, 1988/2002. *The Predicament of Culture: Twentieth-century Ethnography, Literature, and Art*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press.

Denzin, Norman K. 1997. *Interpretive Ethnography. Ethnographic practices for the 21st century*. Thousand Oaks, CA: Sage Publications.

Ehn, Billy & Löfgren, Orvar 2002. *Kulturanalyser*. Malmö: Gleerups.

Fenske, Michaela 2007: Micro, Macro, Agency. Historical Ethnography as Cultural Anthropology Practice. *Journal of folklore research*. Volume 44, nr 1.

Geertz, Clifford 1973. *The Interpretation of Cultures: Selected Essays by Clifford Geertz*. New York: Basic books.

Ginzburg, Carlo 1989. *Ledtrådar*. Stockholm: Häften för kritiska studier.

Hallman, Mila 1907. *Målare och urmakare, flickor och lösdriivare: historier från gamla Stockholm*. Stockholm: Fröléen & comp.

Lennartsson, Rebecka & Vallström, Maria 2014. "Etnologin och det förflutna. Plocka rusinen ur kakan eller missa Jesusbarnet i krubban?". *Kulturella perspektiv*, nr 1 2014.

Lennartsson, Rebecka 2012. "Archival ethnography. Reflections on a lost note". I: *Historische anthropologie* band 14:2012.

Lennartsson, Rebecka 2011. "Notes on "not being there". Ethnographic excursions in 18th century Stockholm". *Ethnologia Europaea* 2011.

Lennartsson, Rebecka 2010. "Etnografiska utfärder i 1700-talets Stockholm". *Kulturella Perspektiv* 2010:3.

Lövkrona, Inger 1999. *Annika Larsdotter, barnamörderska: Kön, makt och sexualitet i 1700-talets Sverige*. Lund: Historiska media.

MAMSELL BOHMANS BILJETTER

- Marcus, G & Clifford, J. 1986. *Writing Culture. The Poetics and Politics of Ethnography*. Berkeley & Los Angeles: University of California press.
- Mills, C. W. 1959. *The Sociological Imagination*. London: Oxford University Press.
- Ricoeur, Paul 2005. *Minne, historia, glömska*. Göteborg: Daidalos.
- Willis, Paul 2000. *The Ethnographic Imagination*. Oxford: Polity press.

Snedvridningar – kulturanalytiska ledtrådar

Fredrik Nilsson

Under 1920-talet och det inledande 1930-talet cirkulerade en mängd rykten om spritsmugglare som skickade mystiska budskap med hjälp av modern radioteknik. En del av dessa rykten spreds via dags- och kvällspress, som här:

En läsare och radioentusiast ringer till Soc.-D. och berättar att han suttit vid sin mottagare och i hemmets stilla frid lyssnat till spritsmugglarkonversation via etervågorna. Nå, konversation kan man kanske inte tala om, men han har uppfångat vissa meddelanden, som varit så pass hemlighetsfullt formulerade att han är tvärsäker på att meddelandena i fråga varit avsedda för smugglarfartyg (Social-Demokraten 5/10 1934).

Rykten är, likhet med många andra historiska källor, ofta spännande och tankeväckande, men hur ska man som forskare förhålla sig till ett källmaterial vars sanningshalt är svårbedömt? I enlighet med traditionell källkritik borde sådana källor avfärdas som tendentiösa snedvridningar av det förflutna (Tosh 1984/2000:56). Även om sanningshalten är svårbedömd så kan ett sådant material, med hjälp av kulturanalytisk metod, avlockas information om det förflutna. Snedvridna källor rymmer nämligen förutfattade meningar, fördomar och medvetna eller omedvetna intentioner (jfr Rundquist 1999:41), vilket innebär att de kan ge ledtrådar till föreställ-

ningsvärldar, sociala hierarkier och maktrelationer i det förflutna.¹ Denna hållning till historiska källor anses vara ”ett av de utmärkande bidragen för nyare historisk metod” (Tosh 2000:91).² Syftet med föreliggande kapitel är därför att visa hur ett material, som ur ett källkritiskt perspektiv är problematiskt, kan bli föremål för kulturanalys. Tillvägagångssättet, metoden, omfattar dock mer än ett kulturanalytiskt perspektiv på källorna som sådana: Om vi ska förstå hur snedvridningar kan fungera som ledtrådar till tankemönster i det förflutna måste även teoretiska utgångspunkter, bricolagetekniker samt rumsliga och tidsliga sammanhang inkluderas i metoddiskussionen.

Kapitlet inleds med en kortfattad redogörelse för den traditionella källkritikens grunder och kunskapssyn, men också hur källkritiken förändrat karaktär och utvecklats i en kulturanalytisk riktning. Den kulturanalytiska metoden är emellertid, som nämnts, inte möjlig att förstå om den inte relateras till andra delar av forskningsprocessen och därför följer ett avsnitt som behandlar relationen mellan teori och material. Detta följs av ytterligare ett par avsnitt som lyfter fram ett historiskt källmaterial och hur detta i konkret mening kan avlockas betydelsebärande information om det förflutna. En studie om spritsmugglingen under 1920- och 1930-talen (Lundin & Nilsson 2015) utgör det konkreta exemplet. Studien undersöker hur smugglingen organiserades samt dåtidens uppfattningar om smugglaren. I kapitlets avslutande avsnitt visar jag på vilka sätt bricolagetekniker och kontext utgör viktiga element i metoden.

Källkritiska grunder

Källkritiken har sin botten i 1800-talets optimistiska tro på förnuft och vetenskap. Det ansågs möjligt att på strikt rationella grunder, med rationella vetenskapliga metoder, synliggöra verkligheten/sanningen. Källkritiken kom därvidlag att grundas på fyra principer eller kriterier vilka förmodades leda till en objektivt formulerad bild av det förflutna: Äkthet, tids-

¹ Se Carlo Ginzburg (1989) samt inledningen i föreliggande metodbok för en utvecklad diskussion om ledtrådar.

² I den klassiska studien av kattmassakern i 1700-talets Paris använde till exempel Robert Darnton i viss mån metoden (1987:18).

samband, oberoende och tendensfrihet.³ Äkthetskriteriet handlar om att fastslå huruvida dokumentet är äkta eller en förfälskning. Källor som upprättats nära en händelse i tid anses mer tillförlitliga än andra vilket gör frågor om tidssamband viktiga. Flera oberoende källor förmodas leda forskaren närmare sanningen om det förflutna och därmed är det viktigt att undersöka om innehållet i en källa stämmer överens med innehållet i andra. Bedömning av källors tillförlitlighet rymmer, slutligen, även en värdering av huruvida nedtecknaren påverkades av något i situationen som sådan eller av särskilda intressen (Tosh 2000:80ff). Med utgångspunkt i ett traditionellt källkritiskt förhållningssätt skulle till exempel brev och dagböcker betraktas som problematiska källor eftersom författaren till dessa kan tänkas vilja skapa, vidmakthålla och förmedla en heroisk bild av sig själv.⁴ Ur ett traditionellt källkritiskt perspektiv är sådana dokument problematiska av ytterligare en anledning. De kan ge sken av att vara korrekta rapporter över något som bevittnats, men kan – medvetet eller omedvetet – ge uttryck för fördomar eller en vilja att påverka mottagaren i viss riktning (Tosh 2000:84f). Enligt traditionell källkritik är därför värdering och gallring av källmaterialet av yttersta vikt för att kunna rekonstruera det förflutna, ”wie es eigentlich gewesen” för att tala med den tyske 1800-talshistorikern Leopold von Ranke.⁵

Numera är idén om en objektiv vetenskap ifrågasatt och istället hävdas att kunskap är en produkt av de metoder och teorier som används, snarare än en objektiv bild av verkligheten. Denna kunskapssyn har även påverkat källkritiken. Frågan huruvida en utsaga är tillförlitlig eller inte har, i viss mån, kommit att träda tillbaka till förmån för frågan om varför utsagan ser ut som den gör samt vad den betyder för den som talar och

3 För en genomgång av källkritik som metod och dess historia hänvisas till Thurén (2005). Källkritiken har också en bakgrund i det sena 1800-talets svenska politiska kontext där en politisk strid pågick mellan socialliberala krafter och konservativa. De senare använde ofta föreställningar om Sveriges ärorika förflutna som politiska slagträn och bålverk mot utvidgad demokrati. Detta historiebruk sköt källkritikerna in sig på genom att granska historien med kritiska ögon.

4 Givetvis är helt andra roller eller positioner också möjliga att finna i sådant material.

5 Ranke (1795-1886) anses vara den vetenskapliga historieskrivningens fader och förespråkade en rationell, kritisk historiesyn (Lilja 1989:18).

eventuellt även för den eller de som lyssnar/läser (jfr Thor 2003:20).⁶ Källkritiken har på så sätt utvecklats från att ha varit en metod för att nå sanningen om det förflutna till att bli en kulturanalytisk metod som kan ge ledtrådar till människors attityder och handlingar.⁷

En sådan kunskapssyn ökar behovet av kritisk reflektion kring de metoder och teorier som använts för att producera ett visst resultat. I det kommande avsnittet ska därför forskningsprocessen belysas. Forskarens förhållningssätt till källorna, förmågan att värdera och analysera dem, påverkas nämligen av de perspektiv och frågor som i viss mån formuleras redan innan studiet av ett material inleds.

Vägen till en fråga, vägen igenom ett material

Vägen till en fråga kan se olika ut, men det finns åtminstone tre övergripande processer. Det är, för det första, möjligt att formulera frågan med utgångspunkt i vad tidigare forskning kommit fram till eller de lakuner, tomrum, som sådan forskning lämnat efter sig. För det andra kan frågan formuleras med utgångspunkt materialet: Genom att läsa igenom exempelvis brev, dagböcker, skönlitteratur eller massmedia kan intressanta teman träda fram och med denna läsning som grund kan forskningsfrågan ta form. För det tredje kan forskningsfrågan formuleras med utgångspunkt i en teori. En teoretiskt driven ansats innebär att källmaterialet filtreras med en blick som sällar bort sådant som inte är relevant för frågans besvarande. En dylik ansats har åtminstone en betydande fördel: Om forskaren står inför ett omfattande material underlättas arbetet om blicken är kalibrerad på förhand. Det finns emellertid även problem med ett sådant ar-

6 Historikern Malin Thor, som huvudsakligen arbetar med muntlig historia, betonar att frågan om "was es eigentlich bedeutet" bör få en minst lika framskjuten plats som frågan om vad som egentligen hände i det förflutna (2003:20).

7 Anna Maria Claesson (1999) argumenterar på ett snarlikt sätt utan att explicit diskutera källkritik. Även Angela Rundquist har belyst möjligheten att använda källkritik som ett led i kulturanalysen. I en diskussion av biografiskt material påpekas: "Det alstrades i en bestämd kontext för en tänkt läsekrets, vilket speglas i texten och innehåller väsentlig empiri jämte bakomliggande tids- och klassbundna värderingar och tänkesätt" (1999:41).

betssätt eftersom blicken riskerar att fastna på sådant som forskaren redan känner till eller aktivt söker efter. Huruvida forskningen därmed bara bekräftar på förhand gjorda teoretiska antaganden eller om ny kunskap produceras är osäkert.⁸ Av denna anledning är det viktigt att forskning tillåts formas i en dialog mellan material och teori för att på så sätt skapa ny kunskap, men även för att utveckla de teoretiska utgångspunkterna.

Oftast används en kombination av dessa tre tekniker när forskningsfrågan formuleras och kanske även omformuleras, men här ska jag främst uppehålla mig vid den sistnämnda i syfte att åskådliggöra hur teoretiska perspektiv påverkar forskningsprocessen och forskarens förhållningssätt till det historiska källmaterialet. Låt mig använda den tidigare nämnda studien av spritsmuggling som exempel på hur teori, på olika plan, påverkar forskningsprocessen.

I studien undersöks hur spritsmuggling organiserades på 1920- och 1930-talen, vilket innebär att organisation blir ett nyckelbegrepp. Det organisationsperspektiv som användes i studien hämtades från den franske sociologen Bruno Latour. Han menar att det är relationen mellan människor samt relationen mellan människor och olika artefakter som skapar organisation. Organisation kan därför inte studeras som ett objektivet faktum, utan ska ses som ett "heterogent kollektiv som måste förverkligas aktivt" (Latour 1998:276). Det finns enligt detta perspektiv ingen fast organisation under ytan på de handlingar som studeras. Istället är det människors handlingar som skapar sammanhang, mening och mer eller mindre stabil ordning. Det är sålunda ett perspektiv på organisation som betonar performativitet och relationer.

Denna teoretiska utgångspunkt påverkade även min blick i mötet med källorna (som till stor del består av mediematerial, polisrapporter, polisförhör, offentliga utredningar och föreningsmaterial). Enligt Latour ska vi, som framgått ovan, inte enbart fokusera på mellanmänskliga relationer, istället måste även artefakter såsom kommunikationsteknologier integreras i analysen (1998:145). I studien om spritsmugglingen utfördes därför, med inspiration från Latour, en närläsning av hur racerbåtar, bilar, motorcyklar,

⁸ Teori kan förstås bidra till att vi "upptäcker" nya aspekter av verkligheten, men här väljer jag att problematisera teorianvändning genom att lyfta fram risken för begränsningar.

cyklar, radio och telefon påverkade smugglarnas möjligheter att agera samt hur bilden av dem i samtiden påverkades av deras användning av moderna teknologier.⁹

Men hur värderade och arbetade jag med ett material som till viss del präglas av rykten om smugglarna? I de följande avsnitten ska dessa frågor belysas.

Mystiska signaler

Någon gång under 1935 skickade Johanna Nilsson, en lärarinna i Kivik, ett handskrivet brev till överkonstapel Ernst Wessman i Malmö. Lärarinnan hade fattat misstankar om olagligheter.

Enär jag misstänker att min bostad, småskolelärarinnebostaden i Kivik, användes som signalstation av en smugglarlaga vill jag härmed meddela Eder detta. Ehuru jag icke förstår mig på radio eller radioanläggningar, tror jag att någon sorts dylik anläggning finnes. På ett ställe där åverkan synes ha gjorts, tror jag att man skulle kunna ta fingeravtryck. Om min misstanke är riktig tillhör säkert denna liga ett vitt utförgrenat band som arbetar med de mest hypermoderna hjälpmedel. Därför om en undersökning görs borde detta ske utan allt för stort dröjsmål.¹⁰

Vid ett snabbt påseende förefaller lärarinnans brev vara oanvändbart som källa till en analys av hur smugglingen organiserades: Hon hade som det verkar inte hittat någon radioutrustning, utan misstänkte endast att en sådan fanns. Hon hävdar faktiskt att hon saknar kunskap om teknologin, vilket skulle kunna underminera brevvets användbarhet ytterligare. Som historisk källa är alltså brevet problematiskt, men genom att addera ytterligare material kan källans värde öka något. Nilsson var nämligen inte

9 Detta innebär att studien färgas av poststrukturalistiska strömningar inom den nya kulturhistorien som betonar att kultur (läs: organisation) inte ska betraktas som något fixerat utan istället som process där instabilitet, förhandling, utmaning och förändring utgör viktiga element (jfr Burke 2004:80).

10 Spritpolisen i Malmöhus län, Inkomna skrivelser och rapporter 1935, Spritpolisens anteckningar m.m. år 1935, A:2. Landsarkivet, Lund.

ensam om att länka samman spritsmuggling och användning av den moderna radioteknologin. Polisen i Malmö underrättades exempelvis 1933 om att en kamrer hade lyssnat på musik från en fransk radiostation och under en paus i musiken hade en svag röst hörts säga: ”Alright, Ni har omkring 20 ton”. På detta hade någon annat svarat: ”Alright, här är allt väl, vi återkomma imorgon”.¹¹ Därefter hade de mystiska rösterna tystnat. Liknande innehåll finns i källor utanför polisens arkiv.

Vid samma tid publicerades åtskilliga tidningsartiklar som behandlade mystiska radiosignaler och radioanläggningar. Dagens Nyheter (DN 4/11 1930) rapporterade exempelvis att en telegrafisändare hade upptäckts i trakterna av Umeå. Sändaren hade skickat ut ett chiffer med korta mellanrum och det fanns misstankar om att spritsmugglare hade etablerat en hemlig radiostation i Sverige. Några år senare kom nya rapporter om en hemlig radiostation i närheten av Umeå som förmodades tillhöra spritsmugglare.

För någon tid sedan, när torpedbåten skulle avgå från Härnösand, kom en radioamatör springande ned till båten och berättade att han nyss uppfattat ett morsetelegram: ”Snokarna kommer söderöver. Iakttag största försiktighet” (DN 4/7 1933).

Tidningsartikeln berättade även att smugglarna hade tillgång till ett ”underrättelseväsen så fint att en marin skulle vara stolt”. De förfogade nämligen över en hemlig radiosändare och hade dessutom tillgång till radiotelefon. Mängden rapporter om tillfälligtvis uppsnappade meddelanden ledde till att tidningen Social-Demokraten undersökte om det var tekniskt möjligt att höra sådana signaler eller om det endast handlade om ryktes-spridning. Resultatet återgavs i en artikel med den fantasieggande rubriken ”Smugglaren gästspelar i högtalare. Mystiska budskap på etervågen” (5/1 1934). En läsare, tillika så kallad radioentusiast, hade kontaktat tidningen och berättat att han via sin mottagare råkat höra en mystisk konversation. Meddelandena hade varit så pass hemlighetsfulla att han var övertygad om

¹¹ Meddelande daterat 22/11, 1933: Kriminalpolisen i Malmö, Spritpolisens anteckningar, 1933, F2:2. Malmö stadsarkiv.

att de var avsedda för smuggelfartyg. Tidningen kontaktade därför *Radio-byråns* fartygsavdelning för att reda ut frågan. Byrån svarade att det var tänkbart att smugglarna hade ”sina små privata radiostationer” eftersom de hade radio ombord på sina båtar. Dessutom, fortsatte byrån:

Vi ha också över hundratalet amatörsändare med särskilt tillstånd, och fast vi naturligtvis inte vill påstå att så är fallet, så är det ju ingalunda otänkbart att någon av dessa amatörer brutit mot gällande lag och ställt sig i smugglarintressets tjänst.

Huruvida det verkligen fanns radioamatörer i smugglarnas nätverk förblir i högsta grad osäkert, vilket leder till följande fråga: På vilka sätt kan ett brokigt, inexakt material vara användbart i en kulturanalys av hur spritsmugglingen organiserades och bilden av spritsmugglaren? Vi kan inte avgöra huruvida det verkligen fanns en radioutrustning i Kivik eller i Umeå. Inte heller är det möjligt att avgöra huruvida mystiska signaler verkligen hördes i etern vid denna tid – det förblir rykten som spreds via massmedia. Som utsagor om spritsmugglarnas faktiska tekniska utrustning är källorna således problematiska, men samtidigt är tendensen i materialet intressant: Källorna artikulerar föreställningar om spritsmugglarna som teknologiskt drivna, välorganiserade och hypermoderna. På så sätt kan det hävdas att källorna är ledtrådar till meningsskapande processer. De är in-exakta, möjligtvis baserade på hörsägen, men tillsammans ger de en inblick i hur spritsmugglarna uppfattades.¹² Genom att addera olika sorters material kan trovärdigheten i en kulturanalys sålunda underbyggas och mångfalden av källor som etablerats oberoende av varandra gör det dessutom möjligt att försiktigt dra slutsatsen att smugglarna faktiskt använde sig av modern radioteknik. En sådan källpluralistisk metod benämns inte sällan som en bricolageteknik.

¹² I en diskussion av historisk metod menar Anna Maria Claesson, med stöd hos Inger Lövkrona, att intertextualitet kan bidra till att ytterligare fördjupa analysen (1999:28-31): Texter med ett snarlikt innehåll kan direkt och indirekt stå i dialog med varandra.

Bricolage – att lägga det förflutnas pussel eller att ta spjärn

Inom den etnologiska kulturhistoriska forskningen är *skärvor*, *fragment* och *pussel* vanliga metaforer, inte minst i avsnitt om material och metod. Med metaforerna blottläggs en metod där forskaren tar fasta på fragment och med utgångspunkt i dessa rekonstruerar ett historiskt skeende (t.ex. Bergquist & Svensson 1999). Genom att arbeta på detta vis blir det enklare att upptäcka snedvridningar, tendenser, och slutledningarna kan anpassas efter detta: ”Sammantagna och jämförda med varandra finns det åtminstone en möjlighet att [fragmenten] avslöjar de rätta omständigheterna – eller något mycket näraliggande” (Tosh 2000:89). Ju fler skärvor som sammanfogas, desto större trovärdighet. Metoden behöver dock inte vara länkad till en ambition att utreda vad som faktiskt hände utan även, som ovan, att undersöka vilka uppfattningar som fanns om smugglarna. Användandet av olika källor, olika röster, kan därmed också utgöra en viktig del i kulturanalysen.¹³

I detta sammanhang kan det också vara angeläget att låta olika röster höras för att belysa att meningsskapande processer kan vara mångfacetterade och motsägelsefulla. En växling mellan exempelvis ett inifrån- respektive utifrånperspektiv kan ge en mer komplex och nyansrik bild av sådana processer. På ett liknande sätt kan man växla mellan ovanifrån- och underifrånperspektiv i syfte att blottlägga (olika) kulturella logiker och meningsskapande processer. Men ska man förstå varför lärarinnan i Kivik misstänkte att spritsmugglarna sände radiomeddelande från hennes bostad räcker det inte att söka efter andra källor som knyter samman spritsmugglarna med radioteknologin. Det är även viktigt att placera brevet – eller andra källor – i sitt rumsliga och tidsliga sammanhang (jfr Tosh 2000:83, även Svensson 1999:83). Men kontext, sammanhang, ska inte nödvändigtvis uppfattas som singularis. Det kan finnas ett behov av att sätta in ett

¹³ Se till exempel Hörnfeldt (2014:33) för en diskussion rörande styrkan i ett mångsidigt material.

material i flera kontexter.¹⁴ I studien av spritsmugglingen är till exempel teknikhistoria en av flera viktiga kontexter.

Radion – en teknikhistorisk kontext

I samband med en större insats mot ett smugglingsförsök på Skånes sydkust 1929 visade det sig, återigen enligt massmedia, att spritsmugglarna kommunicerade med hjälp av radio: ”Hela dagen hade racern av tullbåtarna hindrats att närma sig moderfartyget [Herkules] som hade radio ombord och dvaldes någonstans långt ute på Östersjön” (Sydsvenska Dagbladet, SDS, 16/5 1929). Tyska myndigheter skickade liknande rapporter till sina svenska kollegor. Från Stralsund meddelades exempelvis att den kända spritbåten Neptun modifierades: Man installerade en ”inrättning för gnisttelegrafi”, det vill säga trådlös telegrafi eller radiotelegrafi.¹⁵ En knapp vecka senare kom ytterligare ett meddelande från Stralsund som bekräftade att Neptun hade utrustats med sändare som uppgavs ha en räckvidd på 200 sjömil.¹⁶ Det var inte en tillfällighet att radion nämndes i tidningsartikeln och att meddelanden om att smugglarna använde radio började strömma in från Tyskland.

På ganska kort tid hade radiokommunikation blivit en viktig del av sjöfarten, men långt ifrån alla båtar var utrustade med den nya tekniken. När den utvecklades på 1910-talet var det framför allt marinens intresse som stod i förgrunden, vilket ytterligare förstärktes under första världskriget då trådlös radiotelegrafi blev en synnerligen viktig sambandsteknologi. Men utvecklingen av denna nya kommunikationsteknologi omgavs också av problem. Eftersom kommunikationen inledningsvis sköttes med morsetecken krävdes det särskilt utbildad personal som kunde skicka och ta emot meddelanden. Då dessutom särskild utrustning krävdes ställde sig

¹⁴ Darnton arbetar exempelvis med såväl kulturella som ekonomiska kontexter i sin analys av kattmassakern (1987). Se även Vallström & Lennartsson (2014) för en problematiserande diskussion av kontext.

¹⁵ Meddelande daterat 2/9, 1931: Kustbevakningen i Trelleborg, 1928–1932, E1:2. Landsarkivet, Lund.

¹⁶ Meddelande daterat 8/9, 1931: Kustbevakningen i Trelleborg, 1928–1932, E1:2. Landsarkivet, Lund.

den svenska handelsflottan länge avvaktande (Heimbürger 1953:34off). Även om situationen förändrades något under 1920-talet så var radio fortfarande en i viss mån exklusiv, modern teknologi. Förmodligen var detta en anledning till radion nämndes i reportaget 1929. Om det dessutom var en teknologi som var nära knuten till marinen så var det måhända än mer anmärkningsvärt att radio fanns ombord på Herkules och Neptun. Men det var inte bara till sjöss som teknologin väckte uppmärksamhet.

Antalet så kallade radioamatörer som prövade den nya teknikens möjligheter växte kraftigt under 1920-talets slut (Heimbürger 1974:543f). Radioteknologin omgavs dessutom av drömmar om en bättre, annorlunda framtid. Radion skulle knyta samman hela världen i ett osynligt nätverk (jfr Sundin 1990:23). Sådana drömmar uttryckte till exempel civilingenjören Helge Fredholm 1923 i skriften *Vad är radio? En handledning för var och en i trådlös telegrafi och telefoni*. I de skandinaviska länderna fick privatpersoner ännu inte använda radioapparater utan särskild licens och Fredholm hoppades därför att alla inom kort skulle få möjlighet att bekanta sig med ”en av vår tids underbaraste uppfinningar” (1923:74). Liknande förhoppningar uttrycktes i första numret (1924) av tidskriften *Radio-amatören*: ”Med kännedom om svenskarnas goda tekniska läggning är det icke svårt att förutse, att en livlig verksamhet kommer att utvecklas inom de vidaste kretsar för att inom Sverige effektivt utnyttja detta bokstavligen talat blixtnabba kommunikationsmedels alla möjligheter och fördelar.”

Det hände således mycket inom radioområdet, men tekniken var ännu bristfällig, vilket kan vara en anledning till de många rapporterna i media om märkliga signaler och människors uppfattningar om att de hörde hemliga budskap. Knastriga signaler tolkades som hemliga budskap i en tid som för övrigt sjöed av diskussioner om smuggelligor. Betraktat i ett teknikhistoriskt sammanhang var det alltså knappast en tillfällighet att radion nämndes i lärarinnans brev eller att tidningarna publicerade artiklar om mystiska meddelanden. Men ytterligare andra sammanhang är viktiga om vi ska förstå tendenserna i materialet.

En politisk, ekonomisk och moralisk kontext

Den oro (och möjligtvis fascination) som omgav spritsmugglingen måste ses i ljuset av den högst osäkra politiska och ekonomiska situationen som uppstod efter första världskriget. De skandinaviska länderna hade förvisso inte varit indragna i kriget som stridande parter, men händelserna i Europa fick återverkningar även här. För det första gav politiska omvälvningar i Europa (monarkier avskaffades, republiker etablerades och diktaturer tog form) eko i Sverige. Landet var inte politiskt stabilt, utan kom under perioden 1921–1932 styras av relativt kortlivade minoritetsregeringar som avlöste varandra. För det andra gick Sverige, i likhet med andra industrialiserade stater, in i en djup ekonomisk depression efter krigsslutet med skenande arbetslöshet. Mellankrigstiden var således en tid som i hög grad präglades av politisk turbulens och ekonomisk osäkerhet, vilket drabbade lönearbetare hårt. Många sökte tröst i flaskan, några försökte hålla sig flytande genom att sälja illegal sprit. Alkoholfrågan kom därför att bli allt mer infekterad eller omdebatterad, vilket också påverkade uppfattningarna om smugglarna. Mellankrigstiden var alltså en i både ekonomisk och politisk mening instabil period samtidigt som alkoholfrågan skapade stark oro. Därför ska det inte förvåna att källorna är tendentiösa till sin karaktär. Adderar man utöver detta dessutom att moderniteten i form av nya kommunikationsmöjligheter stod i begrepp att slå igenom blir lärarinnans brev och ryktena om smugglarnas radioanvändning än mer begriplig.

Avslutning

Oavsett om man ansluter till den klassiska källkritiken eller källkritiken som kulturanalytisk metod är det tidsliga eller rumsliga sammanhanget viktigt: ”Den bakomliggande principen i allt historiskt arbete är att föremålet för vår forskning inte får rivas loss från sin miljö” (Tosh 2000:19). Detta innebär att forskaren bör undvika anakronistiska tolkningar, men det betyder också att forskaren bör redogöra för de villkor som präglat tillkomsten av ett visst material. Officiella skildringar och mediematerial färgas alltid av sin samtid, av författarens agerande, intentioner samt till-

gång till information. Samma sak gäller förstås brev, dagböcker, rapporter och protokoll. Genom att lyfta fram olika talarpositioner – kanske kontrastivt i form av inifrån-utifrån, underifrån-ovanifrån – kan meningsskapande processer blottläggas i uppenbart tendentiöst material. Genom att kontextualisera olika sorters material kan alltså så kallade snedvridningar i materialet upptäckas och därmed också ligga till grund för en kulturanalys av det förflutna. Så, även om primära källor kan vara inexakta, förvirrade, baserade på hörsägen eller avsiktligt vilseledande, för att återknyta till Tosh, så kan de med hjälp av teoretiska perspektiv, kontrastiva talarpositioner och kontextualisering vara en ovärderlig källa till meningsskapande processer i det förflutna.

Referenser

Arkiv

Lund

Landsarkivet Lund

Kustbevakningen i Trelleborg, 1928–1932, Er:2, Skrivelser, rapporter, PM.

Spritpolisen i Malmöhus län, A:2, Inkomna skrivelser och rapporter 1935, Spritpolisens anteckningar m.m. år 1935.

Malmö

Malmö Stadsarkiv

Kriminalpolisen i Malmö F2:2, Spritpolisens anteckningar m.m. År 1933.

Tryckta källor

Tidningar och tidskrifter

Dagens Nyheter: 4/11 1930, 4/7 1933

Radio-amatören. Tidskrift för radiotekniska frågor. Nr 1, 1924

Social-Demokraten: 5/1 1934, 5/10 1934

Sydsvenska Dagbladet, SDS: 16/5 1929

Litteratur

- Bergquist, Magnus & Svensson, Birgitta (red.) 1999. *Metod och minne. Etnologiska tolkningar och rekonstruktioner*. Lund: Studentlitteratur.
- Burke, Peter 2004. *What is Cultural History*. Cambridge: Polity Press.
- Claesson, Anna Maria 1999. "Jag får ta mycken tid vid mitt skrifbord". I: Bergquist, Magnus & Svensson, Birgitta (red.): *Metod och minne. Etnologiska tolkningar och rekonstruktioner*. Lund: Studentlitteratur.
- Darnton, Robert 1987. *Stora kattmassakern och andra kulturhistoriska bilder från fransk upplysnings-tid*. Stockholm: Ordfronts förlag.
- Fredholm, Helge 1923: *Vad är radio? En handledning för var och en i trådlös telegrafi och telefoni*. Stockholm: Biblioteksförlaget.
- Ginzburg, Carlo 1989. *Ledtrådar. Det teckentydande paradigets rötter*. Stockholm: Häftnen för kritiska studier.
- Heimbürger, Hans 1953. *Svenska telegrafverket. Historisk framställning*. Fjärde bandet. Telefon, telegraf och radio 1903–1920. Göteborg: Elanders Boktryckeri Aktiebolag.
- Heimbürger, Hans 1974. *Svenska telegrafverket. Historisk framställning*. Femte bandet. Telefon, telegraf och radio 1921–1945. Första delen. Karlskrona: Axel Abrahamsons Boktryckeri AB.
- Hörnfeldt, Helena 2014. "Etnologiska möjligheter. Om rörlighet mellan historia och nu-tid". *Kulturella Perspektiv*. Nr 3 2014.
- Latour, Bruno 1998. *Artefaktens återkomst: ett möte mellan organisationsteori och tingens sociologi*. Stockholm: Nerenius & Santérus.
- Lilja, Sven 1989. *Historia i tiden*. Lund: Studentlitteratur.
- Lundin, Johan A. & Nilsson, Fredrik 2015. *Spritsmuggling på Östersjön. En kulturhistorisk studie av nätverk i tillblivelse*. Göteborg: Makadam Förlag.
- Rundquist, Angela 1999. "Minnets parhästar". I: Bergquist, Magnus & Svensson, Birgitta (red.): *Metod och minne. Etnologiska tolkningar och rekonstruktioner*. Lund: Studentlitteratur.
- Sundin, Bosse 1990. "Amatörerna – den nya teknikens avant-garde?". *Radion i kulturbygget*. Texter från ett radiosymposium, 28–29 september 1990, Idéhistoriska skrifter, nr 12, Institutionen för idéhistoria, Umeå universitet.
- Svensson, Birgitta 1999. "Fången i arkiven". I: Bergquist, Magnus & Svensson, Birgitta (red.): *Metod och minne. Etnologiska tolkningar och rekonstruktioner*. Lund: Studentlitteratur.
- Thor, Malin 2003. "Tankar om källkritik och oral history". I: Thor, Malin & Hansson, Lars (red.): *Oral History 1. Teoretiska perspektiv på individuella och kollektiva möten*. Växjö universitet.
- Thurén, Torsten 2005. *Källkritik*. Stockholm: Liber.
- Tosh, John 1984/2000. *Historisk teori och metod*. Lund: Studentlitteratur.
- Vallström, Maria & Lennartsson, Rebecka 2004. "Etnologin och det förflutna. Plocka rus-sinen ur kakan eller missa Jesusbarnet i krubban?". *Kulturella Perspektiv*. Nr 3 2014.

Byggnaderna, sakerna, arkivakterna

Lars-Eric Jönsson

Hus kan inte tala. De är tysta men outsinliga källor till... ja vadå? I byggnader, liksom i krukor och poem, skriver folkloristen Henry Glassie, tar kulturen konkret uttryck. Eller som påståendet på engelska lyder: Buildings, like pots and poems, realize culture (Glassie 1999:227, 2000:17). Jag skulle tro att Glassie menar realize i meningen av förverkliga. Byggnader förverkligar eller konkretiserar kultur. Men vi skulle också kunna översätta realize med inse, förstå eller få ögonen på. Om vi drar denna tvetydighet vidare kan vi med andra ord säga att materialitet, i vår mening bebyggelse, inte bara är ett uttryck för kultur utan också får oss att inse och förstå den.

Arkitektur ger fysisk form åt anspråk, minnen och förhoppningar (Glassie 2000:22). Det vill säga, hus pekar både framåt och bakåt i tiden. De påverkar våra sociala relationer. De styr, anvisar och regisserar (Latour 1998, 2005). Ibland gör de motstånd mot oss, oftast pekar de på möjligheter. Kort sagt, hus och bebyggelse är ingen entydig företeelse. Att undersöka en byggnad eller ett rum kan göras på många sätt, med olika metoder utifrån flera perspektiv i syfte att få svar på olika sorters frågor.

Detta kapitel ska handla om hus, arkitektur, rum, bebyggelse som källor men också hur de kan kombineras med andra källor. Jag ska också ge exempel på två olika analytiska förhållningssätt till det förflutna, två olika sätt att göra undersökningar i och med hjälp av det förflutna.

I grunden handlar det om vilka frågor vi ställer och vilken sorts svar vi

förväntar oss. Arkitektur- och bebyggelsehistoria är ett påfallande mångvetenskapligt fält. Vi är många, från flera olika ämnen, som befinner sig i det, till exempel arkitekter, antropologer, konsthistoriker. Och förstås etnologer. Kapitlet tar etnologens blick på bebyggelse och rum som utgångspunkt. Syftet är att ta reda på hur olika frågor, perspektiv och kunskapsmål ställer olika krav på våra undersökningar och vilka konsekvenser de får.

Byggnader är stumma men kan alltså läsas. I denna mening kan de jämföras med ett arkiv, som en samling texter från det förflutna som bär spår från och ledtrådar till detta. "Någon har gått förbi här", skriver Carlo Ginzburg i sin artikel om det teckentydande paradigmet rötter (Ginzburg 1989:14, jfr även Almevik 2012:24). Ginzburg jämför sig med jägaren som "lärde sig att lukta, iakttä, att ge innebörd och sammanhang åt det obetydligaste spår" (Ginzburg 1989:14). Men mer påtagligt än en arkivhandling hänvisar byggnaden inte endast till något annat. Den är också sig själv och bör undersökas som sådan. Den refererar inte bara till något annat utan också till sin egen historia.

Rummen, byggnaderna, kan onekligen ses som ett slags uttryck för de idéer och praktiker som låg till grund för dem. En byggherre, en arkitekt eller en brukare sätter sin prägel på byggnaden. Den används för olika syften och utformas därefter. Men det är också uppenbart att byggnaden gör något med människorna som befinner sig i den. Det gäller självklart också forskare. När vi undersöker byggnader bör vi därför inte endast se dem som något läsbart utan också som en plats att vistas i. Att röra sig i rummet ger möjligheter att både ställa och besvara frågor.

Ett etnologiskt perspektiv på bebyggelse riktar alltså blicken mot byggnader och anläggningar som källor till något annat – till exempel människorna som brukat dem eller det omgivande samhället – och som källor till sig själva. Oavsett vad vi har som kunskapsmål är det mycket sällan som byggnaderna är den enda källan. För att ta reda på något om dem, människorna och verksamheterna i dem eller det samhälle som omgav dem, måste vi kombinera husen med andra källor. Jag ska lägga viss tyngdpunkt vid hus och bebyggelse i sig men också koppla samman dem med andra källor.

Jag ska här ta ett par bostäder eller hem som exempel. De hämtas från efterkrigstidens villabebyggelse, en äldre hyreslägenhet och en av 1800-ta-

lets vanligaste hustyp. Varför dessa exempel? Antropologen Daniel Miller menar att om vi vill studera det moderna livet finns det en poäng att ta oss till de platser där detta liv till största delen levs, det vill säga till våra hem och bostäder, till vardagsrummen, sovrummen, badrummen och köken (Miller 2010:109). Miller pekar också, i likhet med Henry Glassie, på hur väl enfamiljshuset konkretiserar och speglar förväntningar, längtan och förhoppningar (Miller 2010:98, Glassie 1999:227, 2000:17). Frågan är vems? Och på vilket sätt?

Jag kommer att ge exempel på undersökningsmoment som tar utgångspunkt i tre teman:

1. Funktion. Hus lånar sig till och är avsedda för vissa aktiviteter.
2. Mening och betydelser. Hus representerar och gestaltar viljor och strävanden.
3. Agens. Huset gör saker, inte på egen hand utan i samverkan med människorna i och kring det.

Dessa tre aspekter på bebyggelse går knappast att hålla isär. De är sammanflätade med och påverkar varandra. Men de antyder olika fokus som i sig pekar mot olika sätt att ställa frågor till bebyggelse, och därmed också vilka svar som är möjliga att få.

Låt mig börja där jag står, i mitt eget kök. Det byggdes av husets dåvarande ägare som en tillbyggnad 1970. Det är i huvudsak i originalskick. Vitvarorna är utbytta och en diskmaskin har installerats. I övrigt har den fasta dispositionen legat fast. Rummet bär på flera karakteristiska drag från vanliga kök såsom de byggdes i Sverige på 1950-, 60- och 70-talen. Det har en uppsättning specifika mått. Det har en påfallande långsmal planlösning. Man behöver inte ta många steg för att täcka hela dess yta. Det är ganska trångt, alltför trångt med vårt sätt att se på kökets funktion. Men 1970 fanns det inga espressomaskiner för användning i hemmet. I Sverige var antalet mikrovågsugnar ännu litet. Sak samma gällde elektriska vattenkokare. Och det fanns knappast några kolsyremaskiner. Visst fanns det 1970 annan utrustning i köken, men antalet föremål – inte minst köksmaskiner – var uppskattningsvis påfallande färre då än nu.

Genom att röra mig i köket lär jag också känna det. Men jag lär inte

bara känna mitt eget kök utan också idéer, betydelser och funktioner i och bakom svenska enfamiljshus och efterkrigstidens bostadsarkitektur. Varför ser det ut som det gör? Varför är det organiserat på detta särskilda sätt?

Att använda köket är också ett sätt att undersöka det och ställa frågor till det. Det står snart klart att mitt och min familjs kök är ganska svårt att umgås i. Ensam fungerar allt bra. Jag når det mesta utan att ta mer än ett steg. Men när vi är två eller fler blir allt mycket svårare. Den smala planlösningen blir nu ett hinder. Vi trängs, stöter ihop och blir lätt irriterade.

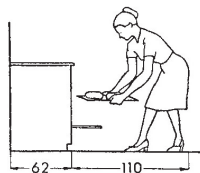
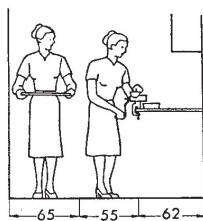
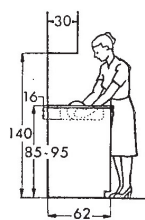
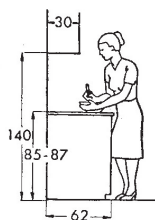
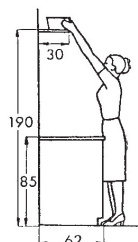
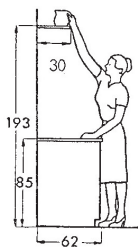
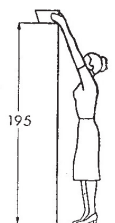
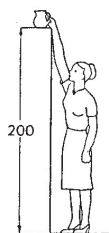
Denna erfarenhet delar vi med många andra. Svenska kök var under den moderna epoken påfallande standardiserade. Ibland kallas den trånga men väldisponerade planlösningen för laboratoriekök, vilket antyder ett rationellt och vetenskapligt perspektiv på matlagning. Så var också dessa rum, liksom bostaden i allmänhet, föremål för ett intensivt utredande och rationaliserande under 1940- och 50-talen. Ett särskilt institut – Hemmens forskningsinstitut, HFI – hade bildats 1944. Här undersöktes inte minst husmödrars arbete i köken i syfte att förbättra hygien och underlätta och förenkla hemarbetet (Åkerman 1994:35).

1955 genomfördes H55, en stor arkitektur- och designutställning i Helsingborg. Här visades bland annat flera villor vars inredning och arkitektoniska lösningar kom att reproduceras under flera årtionden. En av utställningsvillorna kallades *Skal och kärna*¹. Utställare var tidskriften *Hem i Sverige*.² Det är ingen tillfällighet att vi i denna mönstervilla hittar ett liknande kök som vårt. Det är avlångt med en arbetsyta med spis på ena sidan och en rostfri diskbänk på den andra. Utmed en av kortsidorna fanns ytterligare en arbetsbänk. Kökets mått stämde väl överens med de av HFI framtagna idealmåtten för bänk, hyll- och skåphöjder, skåpdjup och avstånden mellan bänkarna. Allt var anpassat till en kvinna av normallängd.

¹ Redaktör för *Hem i Sverige* var Ulla Molin som skulle komma att bli mest känd för sin trädgårdskonst. Huset ritades av arkitekterna Anders William-Olsson och Mårten J. Larsson. Inredningen gjordes av inredningsarkitekten och journalisten Lena Larsson.

² Köken på H55 presenterades 1955 i *Hem i Sverige* av Ing-Marie Berg som också var författare till HFIs första upplaga av *Kök, planering och inredning* (1952).

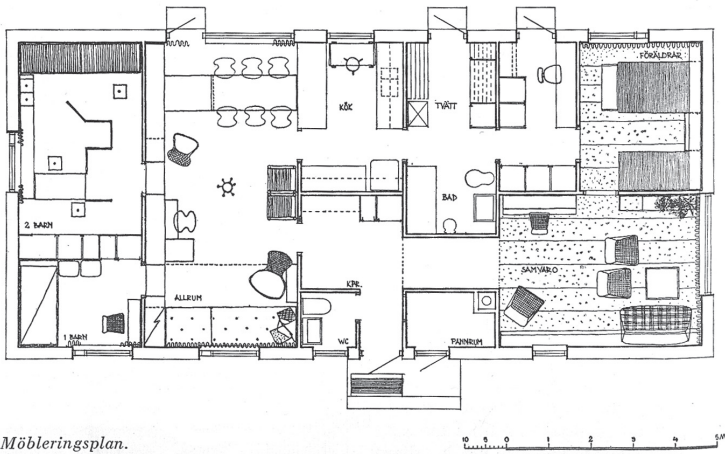
BYGGNADERNA, SAKERNA, ARKIVAKTERNA

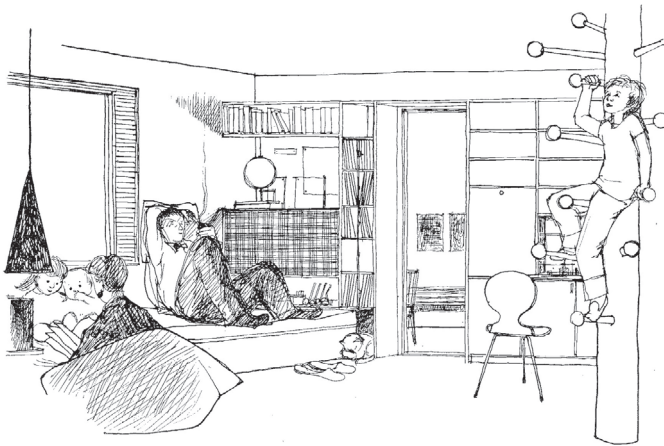
När jag tar fram en tumstock och mäter vårt köks innermått, visar de sig överensstämma väl med motsvarande mått i Skäl och kärna. Kanske är det därför jag också har problem med ryggen ibland. Om alla mått är utlagda efter en kvinna av genomsnittlig längd i Sverige på 1950-talet är det inte så konstigt om en fullvuxen man som mäter cirka 25 centimeter mer får svårigheter att hitta bekväma arbetsställningar.

Alltså, genom att placera min kropp i rummet och utföra de aktiviteter det är avsett för lär jag mig en hel del om hur det är disponerat och vilka normer som har bringat fram det. Köket regisserar mina rörelser och förklarar eller försvårar vissa beteenden. Uppenbarligen försvårar det socialt umgänge. Lika uppenbart förklarar det för en ensam person. Ja, i detta kök lagar man mat. Man umgås inte. I detta kök är det en kvinna som står för matlagningen. En ensam kvinna av svensk medellängd. Liknande insikter kan givetvis göras med utgångspunkt i andra rum, till exempel sjukhus, tågkupéer, offentliga rum som gator och torg.

Lyfter man blicken från köket i Skäl och kärna-huset upptäcker vi snart att umgänget skulle äga rum på andra platser. Här finns både ett så kallat *allrum* och ett rum för *samvaro*. Allrummet var en uppseendeväckande nyhet på 1950-talet. Här umgicks man med hela familjen under avslappnade former. Nere till höger i planen fanns ett mer traditionellt finrum. Hade barnen tillträde dit? Troligen inte. Det kanske mest uppenbara i denna villaplan är den påtagliga funktionssepareringen. Om vi för en stund bortser från allrummet är övriga rum avsedda för ett ändamål. Sovrum, kapprum, finrum, wc, tvätt, bad. Och kök. Allrummet skapade en märklig kontrast till detta. Här blandades måltider, vila med en liten arbetsplats. Mitt i rummet, som en avdelare, fanns det 1955 mycket omtalade klätterträdet som inte bara delade rummet i två halvor utan också utgjorde ett debatterat lekredskap för den tänkta familjens barn.

På en teckning av Lisa Bauer ser vi ett av de tre barnen, den äldsta pojken, klättra i trädet. Mamman, hemmafrun, läser för de två mindre syskonen. Pappan halvliggjer och röker på den låga britsen. Som kontrast till denna otvungna familjära samvaro står resten av rumsdispositionen. Här kan familjens medlemmar spridas ut i huset, i var sitt rum. Många av oss idag känner nog igen sig.

För att förstå mitt eget kök tog jag mig ovan tillbaka till en tid, 1950-talet, då flera av de idéer som mitt kök är uppbyggt kring formulerades och konkretiserades. Visst skulle vi kunna söka oss ytterligare längre bak i tiden och till andra arenor men 1950-talet bör nog betraktas som ett mycket viktigt decennium för hur den svenska medelklassvillan skulle komma att utformas.

Handgreppet i denna rörelse från nutid till 1950-talets dåtid handlar om att söka likhet. Genom att jämföra och söka likheter mellan mitt kök och planlösningen från 1950-talets villa "Skal och kärna" har jag fått kunskap om varför mitt kök ser ut som det gör. Genom att söka bakåt till en tidpunkt när det omgavs av mycket tal eller text som inte bara handlar om hur det var tänkt att användas, utan också "vem" som var tänkt att använda det och i vilket samband det stod med bostadens övriga rum, har jag fått ett par nycklar till varför mitt eget kök är utformat som det är.

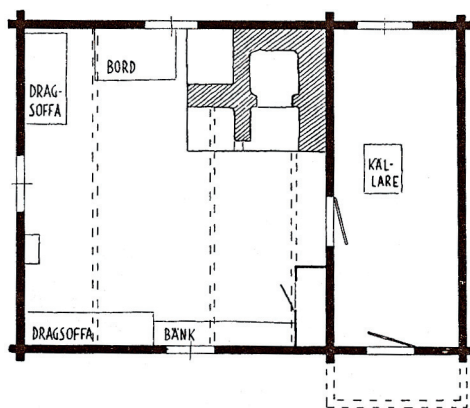
Jag började med att röra mig i köket, använda det och umgås i det. Jag kunde då göra några konstateranden som väckte frågor vilka i sin tur fann svar i det förflutna, inte minst i en kort period när idégodset kring den svenska bostaden var koncentrerat och uttalat in i små detaljer men också kopplat till stora politiska diskussioner. Under 1950-talet handlade de inte bara om hur en god bostad borde vara utformad utan också om hur flertalet människor skulle kunna få tillgång till den. Produktionsteknik och byggnadsekonomi var uppenbarligen två aspekter som gick hand i hand med idéer om vad en god bostad skulle vara.³ Om vi hade tagit oss vidare i de sammanhang som fanns runt enfamiljshuset skulle vi också kunna fördjupa undersökningen av föreställningar och uppfattningar om vad en kvinna och man kan och bör vara, vad ett hem eller en bostad är, och vilket fysiskt rum ett fullgott familjeliv bör inramas av. Allt detta är åtkomligt via huset, de texter som omedelbart omgav det men också i texter som fanns i samtiden och på lite längre distans, till exempel statliga utredningar och arkitektoniska programförklaringar (se Jonsson 1985).

Grundidén bakom denna undersökning skulle alltså vara att söka likhet

3 Givetvis hade vi också kunnat ställa andra frågor med utgångspunkt i det konkreta köket. Hur byggdes det? I vilket lokalt sammanhang kom det till? Fanns det individuella önskemål hos byggherren som kommer till uttryck i rummet?

mellan nu och då. Om vi tar utgångspunkt i efterkrigstidens bostad såsom den har framträtt här, vad skulle en undersökning ge som istället sökte olikhet? Vi kan också beskriva ett sådant angreppssätt som att via kontraster upptäcka fenomen som vi hade svårt att upptäcka genom sökandet efter likhet. Liksom en medicinsk invärtes undersökning ibland tillför kontrastvätska för att få syn på något annat kan vi arbeta med skillnader även i historiska undersökningar. Det kan göras på flera sätt. Jag ska ge två exempel.

Det ena innebär att söka sig ytterligare längre ned i det förflutna. Hur kunde en reguljär bostad vara rumsligt organiserad 100 eller 150 år tidigare? Om det under andra hälften av 1900-talet blev allt vanligare med bostäder med många, mindre rum var det lika vanligt att många människor bodde i hus med ett eller två rum. Ibland talar man om enkelstugan som en av de vanligaste hustyperna för landsbygdens småfolk i det sena förindustriella Sverige (Erixon 1982:349). Enkelstugan var vanligen försedd med ett större rum (stuga), en farstu och en mindre kammare. Den senare kunde användas till sovrum men också som förrådsutrymme. Karakteristiskt för enkelstugan var att det stora rummet hyste det mesta av de boendes liv. Det finns mycket att säga om detta. Jag vill bara peka på hur mångfunktionellt detta rum var. Här inne åt, sov, umgicks och arbetade människorna. Ibland förekom viss djurhållning också. Kanske gick några höns och pickade på golvet.

Plan av Rask Jons stuga, Torsmo by, Orsa socken. Ur Erixon (1982).

Det är svårt att föreställa sig hur det var att bo under sådana förhållanden. Trängseln måste med våra mått mätt ha varit mycket stor, möjligheten till avskildhet mycket liten. Alla aktiviteter inomhus skedde inför alla. Den funktionsseparering som vi kunde observera i 1950-talsvillan finner här sin motsats. I stort sett samtliga inomhusfunktioner är samlade i ett rum som dessutom knappast är att betrakta som en plats endast för rekreation, konsumtion och vila utan också är en arbetsplats. Vi skulle kunna undersöka detta rum och dela upp det i flera zoner utifrån polära relationer som manligt–kvinnligt, djur–människa, arbete–fritid, gammal–ung, varmt–kallt, ljus–mörkt⁴. Genom att utgå från den rumsliga organisationen skulle vi få väsentliga kunskaper om samhällsordning, vardagsliv, sociala hierarkier och gemensamma föreställningar i det samhälle som omgav huset. Men vi skulle också få goda möjligheter att nå kunskap om byggnaden i sig, om hur och varför den var utformad på detta speciella men också mycket vanliga sätt. Genom att kontrastera och jämföra med 1950-talets villa skulle vi lättare få syn på förhållanden som vi idag tog för givna.

Olikhet kan också sökas i samtiden. Kontraster till 1950-talets mönstervilla och idealhem går att hämta från beskrivningar av hem som ansågs vara tvärtom, de som avvek från gällande normer, som var problematiska, röriga, smutsiga och inte minst bebodda av människor som varken passade in eller bodde som man kunde förvänta sig. Att undersöka sådana bostäder innebär att vi knappast har tillgång till några ritningar. Här får vi snarare söka oss till de sociala myndigheternas arkiv.

Vid slutet av 1950-talet gjordes i stockholmstrakten en av många utredningar om en kvinnas ansökan om abort.

Bostaden beläg. 4 tr. upp i ett gammalt skamfilat hus. Ett ganska litet rum samt i direkt anslutning till detta en liten köksvrå utan ordentligt fönster, endast en taklucka. Rinnande kallt vatten och w.c., 1 garderob. Möblerna luggslitna och nersuttna, allt verkar ganska rörigt och smutsigt.

4 I artikeln *The Berber House or the World Reversed* beskriver och analyserar Pierre Bourdieu (1970) ett berbiskt hus och sammanfattar dess uppbyggnad som en uppsättning polära betydelserelationer som ljust – mörkt, kökt – rå, högt – lågt, ljus – skugga, manligt – kvinnligt, dag – natt, kultur – natur (1970:157).

I likhet med många andra liknande ansökningar togs också frågan om sterilisering upp. Kvinnan hade sedan tidigare sex barn och menade själv, enligt utredningen, att det nu fick räcka. Utan att fördjupa oss i frågan om abort och sterilisering⁵ kan vi lägga fokus vid beskrivningen av bostaden. Först kan vi notera att den överhuvudtaget gavs betydelse för undersökningen av kvinnans önskan eller behov av abort. Bostadens storlek och utrustning beskrevs och befanns undermåliga. Utöver detta bedömdes dess skick och kvinnans förmåga att sköta hemmet. Det är skamfilat, luggslitet, nedsuttet, rörigt och smutsigt. Lägenheten har dessutom bara ett rum och kök.

Vi befinner oss långt ifrån utställningsvillan från 1955, långt ifrån den avslappnade bilden av en familj i harmoni och alla rummen med sina olika funktioner möblerade med lätta, moderna möbler. Det är också långt ifrån den idealtypiska beskrivningen av den tänkta familjen där husmodern och mamman var ”hemmafru, men inte av plikt – hon trivs med det därför att hon gör någonting av det” (Hem i Sverige 5/1955). Denna smått kravfyllda lust krävde ett modernt hus, en lönearbetande man och en aktiv och kompetent husmoder.

Hon har själv tagit del av planläggningen av huset, funderat kring familjens inställning och ekonomi, följt utvecklingen och i samarbete med arkitekterna sökt minska de dagliga och oundvikliga rutinsysslorna, gjort dem så lustbetonade som möjligt. Vilket inte hindrar henne från att den dag baklusten, koklusten eller sylusten faller på gör hon det i stor stil (Hem i Sverige 5/1955:54).

För att kunna uppfylla kraven på detta aktiva och luftfyllda husmoderskap menade husets upphovspersoner att kvinnan behövde ”hjälp *av* sitt hus” snarare än ”hjälp *i* huset” (Hem i Sverige 5/1955:54). Huset, bostaden, erkändes agens. Den var inte bara att i huvudsak betraktas som kvinnans territorium. Den var också betraktad som ett aktivt hjälpmedel för hennes dagliga hemarbete. På motsvarande sätt kunde en dålig bostad sätta käppar

⁵ För en genomgång av personakter i samband med utredning inför sterilisering, se Eivergård & Jönsson (2000).

i hjulet för en kvinna. I socialtjänstens personutredningar kunde bostaden i sig beskrivas som ett hinder för husmoderns framgångsrika, rationella och hygieniska hemarbete. Var den inte för trång för familjen så var den illa utrustad, dåligt disponerad eller allmänt osund. I kombination med en för hemarbete inkompetent och/eller ovillig kvinna med ansvar för barn ansågs situationen snart ohållbar. Sociala utredningar genomfördes vari bland annat ingick hembesök. Idag kan vi undersöka protokollen från dessa under förutsättning att sekretessfrågan löses och att våra etiska riktlinjer är håll- och godtagbara.

Vad får vi veta genom att använda dessa mycket olika beskrivningar av hem i Sverige?

- 1) Bostaden är starkt knuten till en diskurs om familj, klass och genuskontrakt. Båda skildringarna från 1950-talet ger uttryck för hur hem och bostäder genererar uppfattningar och normer och är mycket tack samma att undersöka hur människor kan och bör leva sina liv utanför arbetslivet. I båda exemplen kan vi konstatera hur hemmet och skötseln av det är starkt knutet till kvinnan. Det är hon som har ansvar för det. Båda exemplen pekar på samspelet mellan hem och kvinna. Hemmet, bostaden, visar sig vara en utmärkt ingång för att studera historiska perspektiv på förhållningssätt till könen. Att å andra sidan ta utgångspunkt i genusrelationer är en bra metod för att undersöka bostäder.
- 2) Bostadens rum är öppet för och genomkorsat av normer och maktrelationer. Som tydligast framgår detta av exemplet från socialtjänstens hembesök. Men även 50-talsvillan och 1800-talets stuga är marinerade i normer och instruktioner för hur till exempel ett hushåll bör vara organiserat, hur dess invånare ska och kan röra sig i rummet.
- 3) I den mån vi har tillgång till de fysiska rum vi studerar har vistelsen i dem en stor potential, såväl för att ställa frågor som att få svar på dem. Här gavs exempel från mitt eget kök. Detta slags autoetnografiska observationer och erfarenheter togs som utgångspunkt för att ställa frågor om den moderna svenska bostaden, frågor vars svar framförallt söktes i 1950-talets idealtypiska bostad.
- 4) Rum och bebyggelse kan undersökas med utgångspunkt i flera olika källor. Här har jag använt fysiska rum, ritningar av rum och beskrivningar av rum, tillsammans och var för sig.

- 5) Att börja en undersökning i ett enskilt exempel, att ställa frågor med utgångspunkt i det och söka sig till mer omfattande och omgivande fenomen, idéer, praktiker men också andra jämförbara exempel är ett fruktbart arbetssätt.
- 6) Detta sökande arbetssätt kan med fördel låta sig styras av tillgången på likheter och skillnader till de fenomen vi undersöker.

En aspekt som jag inte har fördjupat mig i här men som bör uppmärksammas är studiet av processer. Bebyggelse studeras inte enbart vid tillkomsten, vid till exempel projektering och byggande, utan också hur rum har använts, betraktats, uteslutit och inneslutit människor vid olika tidpunkter. Minnen och märken av händelser följer med husen. I hus som inte är alldeles nya vet vi att saker har hänt. Allt har inte lämnat märken efter sig. Men ett enkelt slitage på en gammal tröskel påminner oss om att någon har varit här före oss. Förändrade funktioner ställer nya krav på byggnaden. Vardagligt slitage sätter sina spår liksom långsam nötning och förändrad användning.

Vi skulle ha kunnat börja leta i mitt kök efter vanornas obevekliga spår. Hur förändrade inköpet av mikrovågsugnen vårt sätt att röra oss i köket? Hur förändrades kökets användning av att jag och min fru – som båda förvärvsarbetar – flyttade in med ett annorlunda genuskontrakt jämfört med den sociala kontext som köket byggdes för? Hur har vi hanterat viljan att umgås med kökets utformning? Kan matlagning vara en social aktivitet i vårt hem? Eller står köket i vägen för det?

Andra och liknande frågor skulle kunna ställas till 50-talsvillan. Vad hände med utställningshuset? Kom det någonsin att bebos på riktigt? Styrde huset sina invånare i den riktning det var tänkt? Eller tog de konflikt med ursprungsidéerna och gjorde något annat? På liknande sätt kan vi uppmärksamma rum med nya funktioner. Förändras då också deras mening och betydelse, deras agens? Eller vad händer när mening och betydelse förändras, följer funktion och agens med?

De här tillvägagångssätten skulle givetvis också kunna tillämpas på andra byggnadstyper och rum. Offentliga byggnader, institutioner, skolor, fabriker, hotell, museer, järnvägsstationer, flygplatser är bara några byggnadskategorier som kan undersökas i termer av funktion, mening och agens.

I det här kapitlet har jag pekat på en del av den potential som ligger i att undersöka fysiska rum. Men inte bara rummen själva utan också i kombination med andra källor. Kunskapsmålen kan både riktas mot rummen i sig och mot företeelser eller aktiviteter som finns eller funnits i eller runtomkring rummen. Jag har provat att röra mig i och använda rummet som en metod att ställa och besvara frågor. Jag har kopplat text- och ritningsbaserade arkivalier till fysiska rum och jag har letat efter tecken från mänsklig användning i rummen i syfte att förstå deras funktion, mening och agens. Slutligen har också en mer allmän kulturanalytisk metod provats för att förstå de konkreta exemplen. Framförallt genom att söka skillnader och likheter mellan ett par rum och deras beskrivningar har jag sökt visa hur det fysiska rummet inte bara är en kulturell konkretion utan också kan hjälpa oss att förstå och inse den.

Referenser

Litteratur

- Almevik, Gunnar 2012. *Byggnaden som kunskapskälla*. Göteborg: Göteborgs universitet.
- Berg, Ing-Marie, Boalt, Carin & Holm, Lennart 1952. *Kök, planering, inredning*. Stockholm: Hemmens forskningsinstitut.
- Barthes, Roland 1993. *Camera Lucida. Reflections on Photography*. London: Vintage.
- Bourdieu, Pierre 1970. The Berber House or the World Reversed. *Social Science Information*. 1970 9:151.
- Eivergård, Mikael & Jönsson, Lars-Eric 2000. *Mellan tvång och frivillighet i 1074 steriliseringsakter 1935–1975*. SOU 2000:20. Stockholm: Fritzes.
- Erixon, Sigurd 1982. *Svensk byggnadskultur*. 2 uppl. Stockholm: Walter Ekstrand bokförlag.
- Ginzburg, Carlo 1989. *Ledtrådar. Det teckentydande paradigmet rötter*. Stockholm: Häften för kritiska studier.
- Glassie, Henry 1999. *Material Culture*. Bloomington, Indianapolis: Indiana University Press.
- Glassie, Henry 2000. *Vernacular Architecture*. Bloomington, Indianapolis: Indiana University Press.
- Jonsson, Leif 1985. *Från egnahem till villa. Enfamiljshuset i Sverige 1950–1980*. Stockholm: Liber.
- Latour, Bruno 1998. *Artefaktens återkomst. Ett möte mellan organisationsteori och tingens sociologi*. Stockholm: Nerenius & Santérus förlag.

- Latour, Bruno 2005. *Reassembling the Social. An Introduction to Actor-Network-Theory*. Oxford: University Press.
- Miller, Daniel (red.) 2005. *Materiality*. Durham: Duke University Press.
- Miller, Daniel 2010. *Stuff*. Cambridge: Polity.
- Skal och kärna. Hem i Sverige-huset (osignerad) 1955. *Hem i Sverige* nr. 5 1955.
- Åkerman, Brita 1994. *88 år på 1900-talet. Bland vänner och idéer*. Stockholm: T. Fischer & Co.

Bouppteckningar som kulturhistorisk källa

Anders Perlinge

Etnologer har medvetet ofta valt att arbeta i huvudsak med kvalitativa metoder och källor som egna intervjuer, minnesinsamlingar, observationer eller befintliga arkivmaterial. Kvalitativa metoder har fått överskugga betydelsen av statistisk relevans och kvantitativa material och det är ännu ovanligt att etnologer använder kvantitativa metoder eller källor (Svensson 2012:18). Det här är därför ett försök att inspirera till en insyn i båda världarna genom att pröva en kombination av kvantitativa och kvalitativa metoder i etnologisk forskning.

Detta kan samtidigt ses som ett teoretiskt bidrag till en diskussion kring villkoren för hur kunskapen om det förindustriella samhället har kommit till, men även till hur valda delar av människors vardagsliv gestaltade sig med tyngdpunkt på 1800-talets svenska landsbygd. Problematiken handlar om hur olika metodiska angreppssätt kan och bör kombineras samt hur dessa kan leda fram till resultat som når nya kunskapsmål. Som utgångspunkt ska jag använda ett källmaterial som tidigare allmänt utnyttjades inom etnologin och som nu förtjänar att åter lyftas fram efter en metodologisk förnyelse: Bouppteckningar.

Bouppteckningar är skriftliga dokument som i huvudsak upprättades när någon vuxen person avlidit, men ibland även när bondfolket satte sig på undantag och underhölls med förnödenheter av nästa generation som övertagit gårdsbruket. Motsvarande procedur användes även när någon gick i konkurs. I bouppteckningarna förtecknades alla tillgångar – pengar,

värdeföremål, bruksföremål, levande djur – och alla fordringar och skulder. Syftet var främst att utreda arvsförhållanden, att skydda fordringsägare och reglera skulder. Ibland hölls även en auktion där lösöret såldes.

Bouppteckningar från landsbygden finns i häradsrätternas arkiv som förvaras på de regionala landsarkiven (Garnert 1982:54ff). I städerna var det rådhusrätternas roll att ta hand om bouppteckningarna, som därför finns i de lokala stadsarkiven. För adliga personer samlades bouppteckningarna till och med 1917 av hovrätterna, vars arkiv numera finns hos landsarkiven eller på Riksarkivet.

Att kombinera olika arbetsmetoder är inte bara stimulerande. Det är i själva verket nödvändigt när det gäller studier av kulturhistoriska förändringsprocesser (Perlinge 2014). Det beror helt enkelt på att det kulturhistoriska fältet ofta handlar om både mycket små förändringar av levande människors till exempel materiella förhållanden i förfluten tid och på att det är frågan om mycket långsamma förändringar. Därför behöver forskaren en samtidig förståelse både av den större kvantitativa bilden och en närmare kvalitativ insyn i människors vardagsliv. I någon mening handlar detta även om att nå en önskad representativitet, det vill säga att det går att förstå i vilket större sammanhang företeelser figurerar samt hur vanliga de är och som kan medge en högre grad av generalisering.

Ekonomi och vardagsliv

Siffror och statistik har inte alltid varit helt accepterat bland etnologer. Samtidigt finns det en poäng med att lyfta fram något av det allra mest vardagliga i människors liv, nämligen ekonomin. I våra arkiv är dokument som har att göra med ekonomiska transaktioner vanligast. I den här sortens forskning handlar det alltså om att studera människorna i sitt vardagsliv från ett uttalat ekonomiskt perspektiv.

I vardagslivet handlar ekonomi ofta om hushållning med knappa resurser. En viktig drivkraft bakom intresset för vardagslivets ekonomi är att undersöka vad levande människor gör i praktiken, hur deras beteenden förhåller sig till de stora ekonomiska strukturerna och vad som händer vid förändringar på det samhälleliga planet, det vill säga samspelet mellan mikro och makro med människorna som aktörer.

Men behovet och nyttan av tekniker och metoder är givetvis beroende av vilken forskningsfråga som ställs. Etnologer och kulturhistoriker ställer i allmänhet den sortens frågor som kräver kvalitativa arbetsmetoder. Det behöver dock inte utesluta att på samma gång utgå från kvantitativa aspekter, i varje fall när det gäller problemställningar som har mycket att vinna på det. Många nya frågor riskerar att förbli obesvarade eftersom det nödvändiga underlaget för analysen inte ens blir synligt för forskaren. I handboken *Fråga föremålen* uttrycker redaktörerna nyttan av en särskild gren av kulturhistoria, materialitet eller interaktionen mellan människa och föremål: "Föremål ska alltså inte bara ses som ytterligare en källa man kan använda för att ge bättre svar på sina frågor. Allra helst ska det materiella användas i forskningen för att ställa bättre frågor" (Forssberg & Sennefelt 2014:15). Detta är i själva verket något mycket centralt. Om forskare inte ställer nya typer av frågor faller anledningen till att bevara de kulturhistoriska källorna i våra arkiv, bibliotek och museer. Nya generationer av forskare har förstås här en given uppgift.

Kombinationen kvalitet–kvantitet innebär en väsentlig fördel genom att göra det möjligt att arbeta med små empiriska helheter som byar eller en landsbygdssocken istället för med statistiska urval av hela landets befolkning eller andra mycket stora populationer. Det kulturhistoriska problemet handlar om studiet av de små tingen, det till synes mindre viktiga, det som hör till vardagslivet, det som är så vanligt att det är osynligt (Myrdal 1999). Hur kommer vi egentligen fram till en bild av vardagsförhållanden bland de levande människorna i historisk tid med hjälp av bevarade samtida källor? Det är denna problematik som nu fortsättningsvis ska bearbetas med hjälp av ett konkret källmaterial: Bouppteckningar.

Bouppteckningar som källa

Den vetenskapliga problemställningen är alltid vägledande, den utgör all forsknings utgångspunkt och leder i sin tur till valet av relevanta källor, inte tvärtom. Hur utnyttjar då forskningen bouppteckningar till att kunna uttala sig om förhållanden bland den i historien levande befolkningen?

Arbetsättet har avgörande betydelse eftersom studieobjekten som vi letar efter annars förblir dolda i källmaterialet. Används inte materialet på

ett sätt som gör dessa synliga förlorar vi kunskapen om detta fördolda och blir i stället begränsade till uttalanden som bara rör de individer som råkat avlida ungefär samtidigt och inom samma geografiska område. Detta kan vara helt i sin ordning om den vetenskapliga problemställningen gäller till exempel arvssedvänjor eller arvsflöden över generationer. Men när vi vill veta något om de materiella förhållandena bland de levande vid samma tid måste andra metoder utnyttjas.

I en undersökning av krediter i den skånska socknen Vånga på 1800-talet använde jag en statistisk metod för att göra en kulturhistorisk analys med utgångspunkt i bouppteckningar (Perlinge 2005:39ff).¹ Denna metod bygger närmast på undersökningar av privata förmögenhetsförhållanden, utförda på 1960-talet av den amerikanska ekonomen Alice Hanson Jones, vilka i sin tur baseras på bevarade bouppteckningar från New England under 1700-talets senare del (Jones 1978). Med Jones metod är det möjligt att gå från uppgifter i bouppteckningarna angående de döda (det empiriska planet), till skattningar av motsvarande förhållanden hos den levande befolkningen i motsvarande kategorier (ett analytiskt plan).² Vad allting ytterst handlar om är det mest grundläggande problemet med bouppteckningarna som källa: Människor dör helt enkelt inte på ett systematiskt sätt. Kan bouppteckningar någonsin återspegla förhållanden bland den levande befolkningen?

En systematisk felkälla är bouppteckningarnas snedfördelning med hänsyn till ålder, kön och social status. Till de osystematiska felkällorna hör variationen i dödligheten: Unga som dör hastigt eller gamla som dör först efter en utdragen sjukdomsperiod och allt däremellan. Fenomenen har varit väl kända men den tidigare forskningen har sällan försökt kompensera för dem på något mer kvalificerat sätt (Bringéus 1980, Kuuse 1974, Perlinge 1986, Wiking-Faria 2009). Eftersom den avlidna populationen

¹ Den typ av arkivkällor som behövs för detta ändamål, inklusive en kontroll av bortfallet på grund av fattigdom, redovisas i källförteckningen.

² I Sverige var ekonomhistorikern Håkan Lindgren den förste att tillämpa tekniken för en studie i kreditmarknadens modernisering i Kalmar på 1800-talet (Lindgren 2002). Bouppteckningar efter avlidna förekommer givetvis även i städerna, men jag tar inte upp dem här eftersom användningen av dessa förmodligen fordrar en fortsatt metodisk utveckling för att kunna nå rimliga resultat. En undersökning av kreditförhållanden i Göteborg under hela 1800-talet har genomförts av en grupp ekonomhistoriker (Fritz, Hallén & Aldman 2015).

avviker från den levande, främst på grund av högre medelålder som gör att de i allmänhet befinner sig i andra faser av den ekonomiska livscykelns vid tidpunkten för sin död – men också på grund av den nämnda snedfördelningen med hänsyn till kön och social status – är det av stor betydelse att resonera kring detta och inte minst att kompensera för den varierande dödligheten inom olika åldersgrupper och mellan könen.

Tillgångar och skulder

Utöver medvetenheten om de systematiska och osystematiska felkällorna med bouppteckningarna behöver också några premisser ställas upp. Dessa utgör grunden i vad vi gör till vårt vetenskapliga resonemang kring problemställningen och källorna (Flodström 1910:14f).

Först och främst antar vi att tillgångarna eller förmögenheten (de materiella tillgångarna) hos den historiska samtids levande människor, fördelade på olika grupper med hänsyn till ålder, kön och civilstånd, i sin helhet är likartade med dem inom motsvarande grupper som har avlidit. Förhållandet mellan de döda och de levande har ett direkt samband med dödligheten (mortaliteten). Därför räcker det med att känna till dödlighetsförhållandet för varje befolkningsgrupp för att ur bouppteckningarnas angivelser kunna räkna fram den existerande förmögenheten (eller de materiella förhållandena) för varje motsvarande befolkningsgrupp bland de levande. Om vi till exempel med hjälp av befolkningsstatistiken vet, att bland gifta män i åldern 50–55 år, 20 av 1 000 (det vill säga 20 promille eller en femtiondel) avlidit i en ort under ett år, kan vi anta att det inom den levande gruppen i fråga existerar en femtio gånger så stor förmögenhet som den som efterlämnats av de avlidna. Vi vänder alltså på siffrorna från bouppteckningarna genom att använda det inverterade dödlighetstalet (mortalitetstalet).³

3 Saken kompliceras något genom att uppgifter som berör gifta män och gifta kvinnor kan behöva divideras med två, eftersom bouppteckningarna avser hela dödsboet i fråga, åtminstone om avsikten samtidigt är att beräkna det individuella antalet (privata) förmögenheter inom olika förmögenhetsskikt (jfr Flodström 1910:12). Alice Hanson Jones betraktar inte de gifta personerna på detta sätt när hon gör sina hushållsbaserade skattningar av "stocken" av tillgångar och skulder. En fortsatt metodisk utveckling på det här området bör antagligen göra beräkningar på båda sätten och jämföra utfallet. För enkelhetens skull använder jag i den här texten Alice Hanson Jones tillämpning.

Här väljer vi med andra ord att betrakta de avlidna inom olika grupper som om de utgjorde ett statistiskt slumpmässigt urval av den levande befolkningen inom motsvarande grupper vid samma tid och som, om dessa levande hade avlidit, hade efterlämnat motsvarande tillgångar som varit värda att bouppteckna. Genom att multiplicera den sammanlagda förmögenheten (eller de materiella tillgångarna och skulderna) hos de döda med det inverterade mortalitetstalet, kan de levandes tillgångar och skulder skattas för att ge en bild av hur förhållandena såg ut bland de levande och aktiva i motsvarande befolkningsgrupper vid samma tid. Eftersom i stort sett alla dödsbon som hade fordringsägare fick sina bouppteckningar registrerade, i enlighet med lagstiftarens intentioner på grundval av 1734 års lag som gjorde bouppteckningar obligatoriska, kan det antas att de som inte boupptecknades inte heller hade några nämnvärda tillgångar eller skulder.

Det kan vara förmånligt att arbeta med snittvärden över flera år för att utjämna eventuella extrema år och för att få jämförbara årsgenomsnitt. Den praktiska hanteringen av sifferuppgifterna sker enklast i någon form av relationsdatabas, som skiljer på uppgifter om personer och tillgångar (förmögenheten) i en tabell, och fordringar och skulder i en annan tabell som relaterar till den förra. Det finns flera standardprogram att använda.⁴

För att kunna beräkna mortaliteten behövs dessutom uppgifter om den levande befolkningens storlek under en given tidsperiod, fördelad på åldersgrupper, kön och civilstånd, respektive information om antalet avlidna inom motsvarande tidsperiod och befolkningsgrupper. Den utomordentliga svenska befolkningsstatistiken har utarbetats med fasta åldersintervall som lämpligen används. På grund av statistikens uppläggning är det också lämpligt att arbeta med jämna tioårsperioder.

4 Bland de mer spridda (2016) finns Microsoft Access, som ingår i det stora Officepaketet för PC. En annan standardprogramvara som är vanlig i den akademiska världen är FileMaker Pro, som även kan användas i Mac. En fördel är att databasprogrammen kan utbyta data med ett kalkylprogram, till exempel Microsoft Excel, vilket underlättar för beräkningar och skapar en bättre överblick av materialet.

Resultatens innebörd

Det är dock viktigt att förstå vad resultatet av skattningarna av den existerande förmögenheten (eller de materiella tillgångarna och skulderna) avser, vilket är att visa ”stocken”, det vill säga summan av den totala förmögenheten eller de totala tillgångarna och skulderna på den undersökta orten, som ett årsgenomsnitt. För jämförelser med andra orter uttrycks värdena dessutom bäst som per capita, eftersom invånarantalet skiljer sig åt mellan olika orter.

Samtidigt finns det i allmänhet ett relativt stort bortfall i form av den andel av de döda som inte får någon bouppteckning upprättad efter sig. Men i våra premisser säger vi att de som saknade tillgångar och skulder vid dödstillfället inte heller boupptecknades. Detta kan också kontrolleras genom att beräkna hur stor andel av befolkningen som var fattig.

Det stora Agrarprojektet vid Stockholms universitet på 1980-talet använde en operativ definition av de fattiga, som helt enkelt var de som antingen var befriade ifrån eller fick rabatt på den så kallade mantalspenningen. Det var en begränsad personlig skatt som betalades av alla vuxna, med undantag av adliga personer, och som därför kan användas som en sorts indikator för fattigdom. Hur pass stor andel av en lokal befolkning som kunde omfattas av dessa skattelättnader framgår av verifikationerna till mantalslängderna, som för hela riket finns bevarade i Riksarkivet. Där namnges alla personer som inte ansågs kunna betala hela skatten och räknar man deras antal kan man se hur stor andel de var av hela den levande befolkningen. Det visar sig att nästan hela bortfallet faktiskt kan förklaras av fattigdom. De fattiga stod utanför kreditmarknaden eftersom de saknade säkerheter för krediter (till exempel panter i form av silverföremål eller textilier, alternativt personer som kunde gå i borgen eller i god för dem) och de hade endast fåtaliga materiella tillgångar som inte ansågs värda att bouppteckna.

Innebörden av metoden är i princip enbart att bouppteckningar efter de äldre, på grund av den viktning som beräkningarna innebär, kommer att väga lättare i den gjorda skattningen. Och motsatsen gäller för de yngre, som kommer att väga desto tyngre. Bland de bevarade bouppteckningarna råder av naturliga skäl annars omvända proportioner mellan de äldre

och de yngre och det är detta som förrycker bilden om man önskar veta något om förhållandena hos den levande befolkningen utan att ge sig i kast med att räkna om bouppteckningarnas uppgifter. Analysen måste alltså ske på ett annat plan än det rent empiriska som kan iakttas i bouppteckningarnas uppgifter om förmögenhet eller materiella tillgångar och skulder.

Den största finessen med denna metod är att det finns möjligheter att jämföra resultaten av skattningarna med specifikt avseende på skulder till de lokala sparbankerna som etablerades i Sverige med början på 1820-talet (Perlinge 2005:163ff).⁵ Det kan göras med hjälp av uppgifter i sparbankernas bevarade bokföring och i publicerad bankstatistik. Skillnaden mellan skattningarna och verkligheten har visat sig bli mycket liten, normalt mindre än 10 procent, vilket visar att skattningarna blir av god kvalitet. Motsvarande jämförelser kan även göras med olika lokala kassors utlåning, till exempel de kyrko- och fattigkassor som fanns i socknarna. Arkiv från dessa finns ibland bevarade tillsammans med folkbokföringen i landsarkiven och sparbankernas arkiv finns ibland hos de regionala näringslivsarkiven.

Våra svenska bouppteckningar är ett fantastiskt och högkvalitativt källmaterial sett i ett internationellt perspektiv, men de är trots sina fördelar fortfarande lågt utnyttjade av forskningen. Bouppteckningarna är likartade i sin utformning, täcker hela riket inklusive Finland till 1809 och bygger på lagstiftning. Idag är de dessutom digitalt åtkomliga via Riksarkivets webbplats eller Arkiv Digital vilket också gäller folkbokföringen. Som ett enstaka källmaterial är det tveksamt om något annat kan konkurrera med bouppteckningar när det gäller utvecklingen av våra kunskaper om människors förmögenhet och skulder, materiella och sociala förhållanden under hela den långa tiden från 1730-talet fram till och med det industriella genombrottet i Sverige mot slutet av 1800-talet. Möjligen gäller detta ytterligare några decennier in på 1900-talet när bouppteckningarna fortfarande har en hög detaljeringsgrad i sin redovisning av tillgångar och skulder.

⁵ Introduktionen av sparbanker i Sverige skedde huvudsakligen i tre vågor: Först kom stadssparbankerna, sedan från 1840-talet läns- eller häradssparbankerna och till sist från 1860-talet sockensparbankerna. I Vånga socken bildades sparbanken 1870. Tillgång till sparbankernas material kan fordra särskilt tillstånd eftersom de inte är offentliga arkiv.

Det begränsade urvalets poänger

Alice Hanson Jones har själv senare återkommit till bouppteckningarna som källa och summerat poängerna med sin metod (Jones 1982:274f, 282ff). Hon pekar på vikten av ett noga utformat urval eftersom metodens styrka bygger på källmaterialets höga kvalitet. Jones försvarar även fallstudier, särskilt om de sträcks ut över tid och om det finns kompletterande arkivkällor att utnyttja för jämförelser. Valet av ort kan då ske på grundval av personligt intresse, särskilda syften eller helt enkelt på grund av god tillgång till uppgifter.

De generella motiven till att utgå från små begränsade urval är att arbetsinsatsen kan begränsas. För det andra är teoribildningen kring små urval tillräckligt utvecklad och testad, så att man vet att resultaten blir tillräckligt hållbara för att bli användbara. Ett tredje starkt skäl för att arbeta med små urval är att omsorgen om varje enskilt fall kan tillåtas bli större. Det blir lättare att komplettera med uppgifter från andra källor och hanteringen blir samtidigt smidigare, mer komplett och säkrare. Detta borde vara oemotståndligt för alla kulturhistoriskt intresserade forskare.

Ytterst handlar det om forskarens val mellan tillgången till rikliga data och möjligheten till generaliseringar. Jones metod öppnar för möjligheter åt båda hållen, genom att metoden uppfyller statistiska grundkrav på samma gång som forskaren kan behålla kontrollen över varje enskilt fall. Metoden är för övrigt jämförbar med vanliga marknadsundersökningar och hon har också kallat den för "en omvänd Gallupundersökning". Vi etnologer kan dessutom tillåta oss att arbeta med empiriska helheter, som en by, en socken eller till och med en mindre stad, och då är det fullt rimligt att använda sig av samtliga bevarade bouppteckningar under valda tidsperioder. Det ger metoden en ännu större potential för att nå värdefulla och väl underbyggda resultat.

Den kulturhistoriska analysen

När en bättre uppfattning om den lokala kreditmarknaden har skapats genom att vi tagit hänsyn till relationen mellan förmögenhet och skulder bland de döda och de levande med hjälp av de inverterade mortalitetstalen,

är det dags för en kulturhistorisk analys. Denna kan dock inte bygga på uppgifter direkt från bouppteckningarna, såvida den vetenskapliga problemställningen inte avser enbart ta sikte på de avlidna befolkningsgruppernas förhållanden.

I en kulturhistorisk analys kan även rent kvalitativa källmaterial dras fram – till exempel brev, dagböcker, räkenskaper, relevant skönlitteratur – som därigenom kan ges en djupare och mer intressant tolkning i ett nytt sammanhang. Dessutom kan information från enskilda bouppteckningar tolkas i samma ljus och där finns uppgifter om bland annat släktskap, testamenten och arvskiften men också om undantagsvillkor för de gamla, uthyrning eller delägarskap. Etnologen Nils-Arvid Bringéus har uttryckt det så här: ”Genom att en enstaka bouppteckningsnotis [...] kan ställas i relation till ett [...] mera representativt basmaterial får den alltså en ökad kvalitet” (Bringéus 1980:20).

Det är inte bara den i och för sig nya kvantitativa bilden av kreditmarknadens förändring som framträder med hjälp av den här presenterade metoden. Det gäller även själva processen av monetarisering, det vill säga när människor över tiden allt mer övergår till att använda pengar i olika former i sina ekonomiska mellanhavanden, och därmed också bilden av mellanmänskliga relationer mellan långgivare och låntagare under en tid före bankerna när människor var beroende av varandra i lokalsamhället för att skapa kredit (Svensson 2012:51). Ett sådant perspektiv på mellanmänskliga relationer bidrar till en ny förståelse av innehållet i den ekonomiska väv som band samman hushållen med varandra och av oskrivna lagar om hjälp och genhjälp samt kodifierade stadganden om lån och återbetalning av varor och pengar (Hanssen 1952:38f, Perlinge 2005:30).

Privatekonomiska problem

Vilken sorts förståelse har dessa ansträngningar nu gett oss? Vilka privatekonomiska problem var det som människor behövde lösa i sin vardag på 1700- och 1800-talet?

Det första var problemet med att det fanns flera olika sorters valutor som cirkulerade bland betalningsmedlen, vilket ger talesättet ”att ge tillbaks med samma mynt” sin konkreta innebörd innan det fick sin över-

förda bemärkelse. Det andra var de fysiskt tunga betalningsmedlen i form av kopparmynt, som var ett gammalt arv från tiden när mynten samtidigt var en vara i form av metallen de var tillverkade av. Dessa ersattes med sedlar av papper på 1700-talet.⁶ Men även de privata långivarna kunde bitvis upplevas som ett problem i kreditrelationerna. "Årstafrun", Märta Helena Reenstierna (1753–1841), har berört detta i sina berömda dagböcker som finns i Nordiska museets arkiv (t.ex. 30 juni 1808).

Under 1800-talet börjar så de privata långivarna ersättas av sparbankernas utlåning även om det var en långsam förändring. De handskrivna papperslapparna som utgjorde reverser, eller skuldsedlar, fungerade som lokalt cirkulerande betalningsmedel i stället för de offentliga tryckta banksedlarna eller metallmynten. De byttes nu ut mot bankernas standardiserade, tryckta formulär som hamnade i bankernas kassaskåp som bevis på deras fordringar på sina låntagare som nu fick bankernas sedlar i händerna. Denna kulturhistoriska process hade inte varit möjlig att se utan stöd av den kvantifierande tekniken med bouppteckningarna. Samtidigt får de kvalitativa källorna en tydligare kontext och ett större vetenskapligt värde.

Det kan i detta sammanhang vara värt att vara tydlig med att den här presenterade metoden för att använda bouppteckningarnas uppgifter om de döda i syfte att få veta något om förhållandena bland de människor som samtidigt levde, också är relevant för föremålsforskningen. Samma kvantitativa metod kan tillämpas på kulturhistorisk föremålsforskning. Alice Hanson Jones kunde på det sättet visa i sin undersökning av de amerikanska hushållens vapeninnehav under inbördeskriget på 1700-talet, att dessa i mer än hälften av fallen innehade vapen men att endast omkring en tredjedel hade några kontanter.

Jag har i en tentativ studie undersökt några av de klassiska etnologiska forskningsfälten: Dragdjur, åkerbruk och transporter. Studien är tentativ eftersom jag inte har arbetat vidare med att söka kompletterande, samtida och oberoende källor som kan användas för att kontrollera resultaten när jag skattar antalet oxar, hästar, årder, plogar, slädar och vagnar i den skån-

⁶ Skalden Anna Maria Lenngren (1754–1817) har diktat träffsäkert kring detta i "Mynnets fyra åldrar" i *Skalde-försök* (1819).

ska socknen Vånga på 1800-talet (Perlinge 2009). Kunde man finna uppgifter från tillverkare och leverantörer av jordbruksredskap skulle sådana jämförelser gå att genomföra i praktiken och ge oss ny säker kunskap om kvantitativa aspekter på spridningen av innovationer. Vi behöver i det fallet inte nöja oss med information om att en plog finns belagd i en viss socken vid en bestämd tid, utan vi kunde veta mer också om i vilken utsträckning och på vilka händer den faktiskt var spridd i denna socken. Det skulle ge mer klargörande resultat jämfört med den tidigare forskningen, även om denna ofta var kombinerad med en kartografisk redovisning då det gällde att visa en trend av något slag, till exempel nyhetsspridning, och dessutom kunde jämföras med det etnologiska traditionsmaterialets nedtecknade uppgifter i folklivsarkiven (Bringéus 1980:22).⁷

Forskning i nya spår

Betydelsen av kvantitativa metoder kan knappast överdrivas vid en tillämpning av kulturvetenskapliga kvalitativa metoder på ett i grunden kvantitativt material. Men forskningsprocessen med källmaterialet blir mer omfattande innan själva analysen kan påbörjas. Därför är det viktigt (1) att utgå ifrån en väl avgränsad och formulerad problemställning och därefter ställa relevanta frågor till det valda källmaterialet. Det är också viktigt (2) att föra ett öppet resonemang i den skriftliga rapporten kring gjorda antaganden och hypoteser. Det gäller att klargöra resultatens förutsättningar och räckvidd. De kulturhistoriska problemställningarna och frågorna kräver ofta kvalitativa källmaterial som återfinns i våra arkiv, bibliotek och museer. Här står mycket att vinna genom (3) att utnyttja statistiska metoder med små urval, med stöd av vår uppfattning om kulturerna och våra "fältarbeten" i olika samtida historiska källmaterial för att vinna nya kunskaper om de levande människorna i förfluten tid.

⁷ Detta betyder inte att frågor rörande spridningsförlopp skulle förbli inaktuella. Det betyder inte heller att den äldre föremålsforskningens resultat i sin helhet är överspelade. Som agrarhistorikern Janken Myrdal visat i sin studie i boskapsskötseln under medeltiden har de gedigna föremålsetnologiska arbetena fortfarande mycket att tillföra bland annat när det gäller typologi (Myrdal 2012:122).

Referenser

Arkiv

Kristianstad

Sparbanken Skåne (f.d. Kristianstads Sparbank, Arkelstorp)

Oppmanna och Vånga Socknars Sparbanks arkiv

Bokslut, 1870-1893

Direktionsprotokoll, 1870-1900

Engagemangsböcker (Låneböcker etc.), 1894-1900

Kassaprotokoll, 1870-1893

Lund

Riksarkivet, Landsarkivet i Lund

Hovrättens över Skåne och Blekinge arkiv

Adliga bouppteckningar, serie EV1122, 1889

Oppmanna församlings kyrkoarkiv

Statistiska tabeller, serie G, 1840-1859

Villands häradsrätts arkiv

Bouppteckningar, serie FI1a (huvudserie), serie FI1b (tilläggsserie), 1840-1901

Vånga församlings kyrkoarkiv

Utdrag ur dödböcker (SCB), 1860-1900

Stockholm

Riksarkivet (Arninge)

Statistiska Centralbyråns arkiv, 1:a avdelningen för befolkningsstatistik

1860 års folkräkning, utdrag ur husförhörlängderna, serie HIa; arbetstabeller, serie HIb

1870 års folkräkning, utdrag ur husförhörlängderna, serie HIa

1880 års folkräkning, utdrag ur husförhörlängderna, serie HIa

1890 års folkräkning, utdrag ur husförhörlängderna, serie HIa

1900 års folkräkning, församlingsboksutdrag, serie HIa; prickningslistor och sammandrag, serie HIba

Riksarkivet (Marieberg)

Kammararkivet

Länsräkenskaper, Kristianstads län, Villands, Gälds och Albo fögderi, verifikationer till landsböckerna 1840; 1845; 1850; 1855; 1860; 1870; 1880; 1890; 1900

Tryckta källor

Bidrag till Sveriges Officiella Statistik (BiSOS), Y) Sparbanksstatistik, 1) Sparbanker och folkbanker, 1895-1902, tab. 3 (utg. Stockholm två år efter det år som statistiken avser). *Statistisk tidskrift*, 1878-1894, (utg. Stockholm två år efter det år som statistiken avser).

Litteratur

Bringéus, Nils-Arvid 1974/1980. *Bouppteckningar som etnologisk källa*. Särtryck ur Vetenskapssocieteten i Lund, Årsbok 1974. Småskrifter. Lund: Etnologiska Sällskapet i Lund. Flodström, Isidor 1910: *Bouppteckningar efter aflidna, inregistrerade vid vederbörande domstolar åren 1906-1908*. Finansstatistiska utredningar, III. Stockholm: Kungl. Finansdepartementet.

Forssberg, Anna Maria & Sennefelt, Karin (red.) 2014. *Fråga föremålen. Handbok till historiska studier av materiell kultur*. Lund: Studentlitteratur.

Fritz, Martin, Hallén, Per & Aldman, Lili-Annè 2015. *Krona eller klave. Utvecklingen av kreditmarknaden i Göteborg under 1800-talet*. Malmö: Roos & Tegnér.

Garnert, Jan 1982. *Kulturhistoria för släktforskare. Vägledning till arkiv och litteratur, museer och hembygdsgräddor*. Västerås: ICA Bokförlag.

Hanssen, Börje 1952. *Österlen. En studie över social-antropologiska sammanhang under 1600- och 1700-talen i sydöstra Skåne*. Stockholm: LT.

Jones, Alice Hanson 1978. *American Colonial Wealth. Documents and Methods*. Vol. 1-3. Andra upplagan. New York: Arno Press.

Jones, Alice Hanson 1982. "Estimating Wealth of the Living from a Probate Sample". *Journal of Interdisciplinary History*, vol. XIII, nr 2.

Kuuse, Jan 1974. "The probate inventory as a source for economic and social history". *The Scandinavian Economic History Review*, vol. XXII.

Lindgren, Håkan 2002. "The Modernization of Swedish Credit Markets, 1840-1905. Evidence from Probate Records". *The Journal of Economic History*, vol. 62, nr 3.

Myrdal, Janken 1999. "Kulturhistoria". *RIG*, årg. 82, h. 4.

Myrdal, Janken 2012. *Boskapsskötseln under medeltiden. En källpluralistisk studie*. Nordiska museets handlingar, 136. Stockholm: Nordiska museets förlag.

Perlinge, Anders 1986. "Urbana och pagana finansieringsmönster". Social gränsdragning i 1770-talets Uppland". *RIG*, årg. 69, h. 1.

Perlinge, Anders 2005. *Sockenbankirerna. Kreditrelationer och tidig bankverksamhet. Vänga socken i Skåne 1840-1900*. Nordiska museets handlingar, 130. Stockholm: Nordiska museets förlag.

Perlinge, Anders 2009. "Föremålsforskningens statistiska vändning. En tentativ studie". I: Liljewall, Britt et al. (red.): *Agrarhistoria på många sätt. 28 studier om människan och jorden. Festskrift till Janken Myrdal på hans 60-årsdag*. Skogs- och Lantbrukshistoriska meddelanden, 47. Stockholm: Kungl. Skogs- och Lantbruksakademien.

- Perlinge, Anders 2014. "Source-pluralism as Culture-historical Opposition at the Turn of 'Digital Humanities'". *Ethnologia Scandinavica*, vol. 44.
- Svensson, Birgitta 2012. *Varför etnologi? En ämnesintroduktion för nya studenter*. Lund: Studentlitteratur.
- Wiking-Faria, Pablo 2009. *Freden, friköpen och järnplogarna. Drivkrafter och förändringsprocesser under den agrara revolutionen i Halland 1700–1900*. Göteborg: Institutionen för historiska studier, Göteborgs universitet.

Fältarbete i museisamlingar

Marianne Larsson

För etnologer som intresserar sig för de kulturhistoriska museernas samlingar väntar oändliga möjligheter. Museisamlingarna är omfattande, innehållsrika och många gånger oförutsägbara. Insamlandet har varit nitiskt sedan slutet av 1800-talet. Även om insamlingsverksamheten har stramats åt under 1900-talets senare del finns de flesta teman representerade i något avseende. Samlingarna är värda att undersöka i betydligt högre grad än vad som görs idag. Materialet ligger där och väntar.

I Sverige finns det åtskilliga små och stora kulturhistoriska museer av skiftande karaktär. De flesta större museerna, de så kallade centralmuseerna, har kulturhistoriska samlingar.¹ I varje län finns ett länsmuseum – från Regionmuseet Kristianstad till Norrbottens museum i Luleå – som alla rymmer kulturhistoriskt material (jfr Arcadius 1997). Det finns kommunala museer, stadsmuseer, företagsmuseer och arbetslivsmuseer. Det finns museer som handlar om svenska nationella minoriteter eller om människors liv och samhällen på andra håll i världen.² Samlingar av tredimensionella föremål är karaktäristiskt för ett museum, men där finns oftast

1 Kulturrådets hemsida (2016-02-09) anger att följande tillhör de så kallade centralmuseerna: Arbetets museum, Arkitektur- och designcentrum, Livrustkammaren och Skoklosters slott med Stiftelsen Hallwylska museet, Moderna museet, Nationalmuseum med Prins Eugens Waldemarsudde, Naturhistoriska riksmuseet, Statens försvarshistoriska museer, Statens historiska museer, Statens maritima museer, Statens museer för världskultur, Statens musiksamlingar, Stiftelsen Nordiska museet, Stiftelsen Skansen, Stiftelsen Tekniska museet.

2 Hit hör till exempel Åjtte: svenskt fjäll och samemuseum i Jokkmokk och Judiska Museet i Stockholm. För en fylligare guide till museisamlingarna, se Forssberg & Sennefelt (2014:207ff).

även arkiv, bildsamlingar och bibliotek. Med det omfattande museimaterialet som grund finns det stora möjligheter att bedriva kulturanalys och skriva intressant kulturhistoria. Det är forskarens uppgift att samla spår och pusselbitar för att med dessa som utgångspunkt formulera välgrundade och trovärdiga berättelser om människan och samhället.

Med den här artikeln vill jag visa, dels hur det mångfacetterade museimaterialet kan användas som källor till kulturhistoriska undersökningar, dels hur forskaren kan komma i närkontakt med museisamlingarnas tredimensionella föremål. Många museer förvarar föremålssamlingarna inlåsta i klimatanpassade magasin, ibland på ansenligt avstånd från museibyggnaden. Studenter och forskare kan inte röra sig på egen hand i magasinerna och föremålen kan inte lånas hem. Därför är kataloger och söksystem viktiga.

Artikeln exempel utgår från samlingarna i Nordiska museet, Sveriges största och äldsta kulturhistoriska museum. Samlingarna rymmer cirka en och en halv miljon föremål, daterade från 1500-talet fram till idag. Arkivet innehåller nära 5000 hyllmeter handlingar och uppskattningsvis sex miljoner fotografier. I biblioteket finns nästan 4000 hyllmeter böcker och tidskrifter.³ Insamlingen har pågått sedan 1870-talet. Det betyder att forskarens utgångsläge är gynnsamt, inte minst med den grundläggande metodologiska inriktningen att använda samlingarna brett, i växelverkan mellan text, bild och föremål. Nordiska museet skapades av museipionjären Artur Hazelius som tillhörde den nationalromantiska rörelse som ville rädda det gamla allmogesamhället undan förgängelse när 1800-talets växande industrisamhälle hotade äldre levnadssätt. Men Hazelius nöjde sig inte med att dokumentera allmogen. Målsättningen blev snart att samla in material som representerade hela landets befolkning med dess olika samhällsklasser.⁴

Som fallstudie används författarens forskningsprojekt *Kvinna, kropp*,

3 Siffrorna är hämtade ur Årsredovisning, Stiftelsen Nordiska museet 2013.

4 Hazelius grundade även Skansen som slog upp portarna 1891. Mer om Hazelius och hans gärning finns att läsa i *Nordiska museet under 125 år* (Medelius m.fl. 1998). Se även Gustavsson 2014.

kläder och friluftsliv 1880–1940 som pågick åren 2011–2012.⁵ I ett internationellt perspektiv är museets samlingar synnerligen innehållsrika, inte minst när det gäller de omfattande dräktsamlingarna. I många länder förknippades nämligen kläder och mode, av företrädesvis manliga museiintendenter, med kommersialism och kvinnlig flärd av föga värde, skriver den brittiske dräktforskaren Lou Taylor (2002, 2005). Frågan var då vad museisamlingarna hade att erbjuda när det gällde en så blygsamt uppmärksamrad föremålsgrupp som friluftskläder för kvinnor.

Tema friluftskläder

Syftet med projektet var att undersöka i vilken utsträckning kvinnors friluftsliv och friluftskläder bidrog till de snabba förändringar i kvinnlig klädedräkt, som inträffade mellan 1880 och 1940. Under 1880-talet krävde kvinnligt borgerligt mode hög krage, hårt snörliv och kjolar så långa att de släpade i marken. 50 år senare gick det an att visa naken rygg och bara ben klädd i ”soltopp” och ”shorts”. När intresset för turism och friluftsliv växte fram under 1800-talets senare del var det i första hand borgerlighetens män som tog sig tid och råd att ge sig ut i naturen, medan kvinnorna var knutna till hem och barn.⁶ Just därför var det intressant att studera hur kvinnor trots allt tog del av möjligheten att ägna sig åt friluftsliv. Men medan män kunde klä sig i en gammal sliten yllekostym, måste kvinnor utmana sociala och kulturella klädnormer. Min tanke var att den snabba förändringen skulle framträda särskilt tydligt i klädesplagg där kvinnor utmanade förväntade beteenden och rörelsemönster.

Tredimensionella föremål var en given utgångspunkt.⁷ Samtidigt utmanade temat i någon mån museisamlingarna. ”Friluftskläder” var inget användbart sökord. Det gällde att använda sin fantasi. Temat krävde ett ihär-

5 Projektet *Kvinna, kropp, kläder och friluftsliv 1880–1940*, finansierat av Statens kulturråd, har resulterat i två artiklar (Larsson 2012, 2014) samt i utställningen ”Från snörliv till solliv: kvinnors friluftskläder 1880–1940”, visad på Nordiska museet 2013.

6 Mer om friluftsliv finns att läsa, exempelvis i Eskilsson (2008), Sandell & Sörlin (2008) och Pihl Atmer (1998).

7 För närgången läsning om forskning på föremål, se Forssberg & Sennefelt (2014), Svensson (2005), Ek-Nilsson & Meurling (2014), Glassie (1999), Miller (2008).

Plansch av damer i moderiktig skridskodräkt, publicerad i tidskriften Freja 1882. Tidskriften finns i Nordiska museets bibliotek.

digt sökande i samlingar av olika slag. Text och bild är lika viktigt källmaterial, inte minst den dokumentation som hör ihop med varje föremål. Till grund för analysen användes således en rik kombination av olika källor och materialkategorier, en metod som brukar kallas bricolageteknik och som diskuteras i andra kapitel i föreliggande bok.

Under analysprocessen krävs ständig växelverkan mellan de olika materialkategorierna. Enskilda källor eller kombinationer av källor genererar ofta nya frågor som kräver att forskaren återvänder till redan bearbetat material, allt för att källorna i möjligaste mån ska korsbefrukta varandra. I min forskning är jag på jakt efter små, betydelsebärande detaljer men också efter en övergripande samhällskontext. Klädedräkten utgör ett kraftfullt uttryck för samhälleliga förändringar. Det kan redan här konstateras att möjligheten att ägna sig åt sport och friluftsliv bidrog till kvinnans frigörelse under 1900-talets första del.

Med många källor av olika karaktär kan forskaren närma sig en företeelse ur flera olika perspektiv. De taktila upplevelserna som uppstår i närkontakt med tredimensionella objekt bidrar med information som skiljer sig från motivet på ett fotografi. En människas muntliga eller skriftliga berättelser tillför andra aspekter än uppgifter i samtida populärpress eller litteratur. Genom att kombinera uppgifter från olika håll finns det goda utsikter att skriva fram en innehållsrik berättelse. I landets rika och omfattande museisamlingar väntar föremål, text och bild på att upptäckas och undersökas. Hur kan man då gå tillväga om man vill bedriva forskning med museimaterialet som grund?

Sökvägar till föremålen

Med intresset riktat mot kvinnor, kläder och friluftsliv närmade jag mig först och främst föremålssamlingarna. Nordiska museets inventarieförteckning och katalogsystem används som exempel, men liknande system används på så gott som alla större museer.⁸ Det kan handla om såväl formella som informella, interna söksystem. De flesta museiinstitutioner har en accessionsloggare där föremålen förs in i kronologisk ordning varefter

8 För en kritisk diskussion angående museernas katalogiseringsrutiner, se Wittgren (2013).

de förvärvas till samlingarna. Nordiska museets första föremål, en folkdräkt från Dalarna, skrevs in i den så kallade huvudliggaren 1872, det år då Hazelius inledde sin samlargärning på allvar. Den handskrivna liggaren sträcker sig fram till 1939, därefter är den maskinskriven men fortfarande inbunden. Sedan år 2000 sker registreringen endast elektroniskt.

I katalogen/databasen antecknas grundläggande information om föremålens fysiska egenskaper samt om deras proveniens, det vill säga namn på givare och brukare, plats där det använts, aktuell tidsepok, eventuell tillverkare, om det var en gåva eller ett inköp och så vidare. I vissa fall har särskilt intressanta eller märkvärdiga uppgifter lagts till. Ibland kompletteras uppgifterna i bilagor som förvaras i särskild ordning. Kataloguppgifter om tidigt förvärvade föremål är ofta ganska knappa, men sedan mitten av 1900-talet läggs det stor vikt vid att föremålen dokumenteras noggrant. Nya förvärv kan innehålla såväl äldre föremål som moderna, nytillverkade ting. I takt med industrisamhällets ökande produktion av varor görs nya förvärv efter omsorgsfulla överväganden och med viss fördelning mellan museerna.

Under 2000-talet har många museer övergivit skriftliga liggare till förmån för digitaliserade inventarieförteckningar och söksystem. Nordiska museet tillhör en grupp svenska och norska museer som använder databasen Primus, vilken används för det grundläggande interna dokumentationsarbetet. Samtidigt görs samlingarna tillgängliga för allmänheten via den externa webbsajten DigitaltMuseum (www.digitaltmuseum.se).⁹ För att få tillgång till interna databaser och andra söksystem bör forskaren vända sig direkt till museet. Det är inte ovanligt att museerna dessutom äger en informell lappkatalog. Nordiska museets lappkatalog påbörjades i slutet av 1800-talet. I denna sorteras föremålen tematiskt istället för kronologiskt, vilket ger alternativa sökmöjligheter.

Eftersom friluftskläder för kvinnor inte hade studerats och bearbetats tidigare fanns det inga snabba genvägar. Det gällde som sagt att välja sökord med fantasi. Temat måste brytas ned i mer specifika ämnesord, som sport, idrott, byxor, jackor, skridskodräkter, skidkläder, cykelbyxor, bad-

⁹ Webbplatsen www.digitaltmuseum.se visar vilka övriga museer som använder Primus/DigitaltMuseum.

dräkt, simdräkt, shorts, soldräkt, solklänningar, strandkläder. Sökandet gav ett ganska snabbt och fantasieggande resultat. Det gick efter hand att ringa in vad som dolde sig i samlingarna, även om många fynd förblev anonyma eftersom det saknades bilder. Däremot fanns det en intern bildsamling i lappkatalogen som visade sig innehålla bilder av en del av plaggen när de bars av de angivna brukarna. Det var en överraskning eftersom det saknades referenser till dessa bilder i katalogen.¹⁰ Museisamlingarna är en guldgruva, men det är inte givet att alla upptäckter görs på en och samma gång. Forskaren måste återvända till databaser, kataloger, hyllor och lådor gång på gång. Högen med forskningsmaterial växer.

De digitala genvägarna till föremålen är givetvis ovärderliga, men det unika med museisamlingarna är ändå de autentiska materiella spåren, de verkliga föremålen. Och det gäller inte bara tredimensionella föremål. Även ett skrynkligt dokument eller ett gulnat fotografi är ett objekt som kan ge kunskap utöver digitala återgivningar. Ett fotografi är inte bara sitt motiv. Museiföremål förvaras ofta i slutna magasin på avstånd från museibygnaden. Vissa vilar synliga på hyllorna medan andra, exempelvis klädesplagg, ofta förvaras i skyddande tyghöljen eller syrafria kartonger.

Men det finns också museer som har så kallade öppna magasin inne i eller i närheten av museibygnaden. I vissa fall görs de ordinarie magasinerna tillgängliga för besökare, i andra fall visas en större mängd föremål på ett tema eller i en mustig blandning likt förvaringen i ett magasin. Öppna magasin, med eller utan skyddande glas, betyder att man kan se många föremål i spännande kombinationer men det innebär inte att föremålen kan studeras på riktigt nära håll. Med anpassning till respektive museums regelverk och möjligheter brukar dock närstudier av föremålen gå att ordna. I vissa fall transporteras studieobjekten till museet, i andra fall får forskaren besöka magasinet under professionell vägledning. Inför magasinsbesök gäller det att förbereda sig väl och inse att föremålsstudier kräver omsorg och slukar mycket tid.

I de flesta museer finns det ett större eller mindre bibliotek samt ett arkiv med dokument- och bildsamlingar. Efter en inventering i Nordiska

¹⁰ Bilderna används som internt arbetsmaterial då Nordiska museet inte har den formella upphovsrätten.

museets biblioteksdatas var det fritt fram att söka i hyllorna.¹¹ Turist- och friluftsböcker, handböcker, småskrifter, modejournaler och priskuranter var intressanta, liksom forskning om friluftsliv, kläder, kropp, klass och kön. I 1800-talets modejournaler dök det upp enstaka skridskodräkter och cykeldräkter försedda med extremt smala midjor. Friluftskläder var ännu ingen vanlig syn på kvinnor. När så kallade turistkostymer lanserades för kvinnor fanns det därför ängsliga män som nedlåtande beskrev dem som ”hermafroditkostymer”.¹² I takt med det växande intresset för sport och friluftsliv ökade utbudet av friluftskläder i modemagasin och postorderkataloger. Via DigitaltMuseum når man en betydande del av museets rika fotosamlingar, men den som vill söka djupare i arkivhandlingar och fotografier bör vända sig till museet.

Syna det materiella i sömmarna

Kläder är intressanta forskningsobjekt eftersom de är så intimt förknippade med den mänskliga kroppen och dess rörelser, samtidigt som de är tydliga uttryck för det omgivande samhället. Många av klädesplaggen i museisamlingarna har använts på levande kroppar, i bästa fall med referens till en namngiven person. Kläder väcker frågor om klass, kön, etnicitet, tid, rum och social miljö. Att närstudera klädesplagg kan ge erfarenhet och kunskap bortom vad man kan läsa sig till i text. I museisammanhang brukar den sinnliga, erfarenhetsbaserade kunskapen om det materiella, erövrad genom närkontakt med serier av olika eller likartade föremål, kallas konnässörskap.¹³ Textilvetaren Pernilla Rasmussen bygger sin doktorsavhandling på att bokstavligt talat syna det materiella i sömmarna. Med fokus på tillskrifning, sömnadssätt, material och dekorer har hon närstuderat kvinnlig modedräkt från 1700- och 1800-talen, med syfte att visa hur

¹¹ Nordiska museets bibliotek innehåller omkring 250 000 böcker och tidskrifter. Mode, dräkthistoria och modejournaler tillhör ett av flera fokusområden.

¹² Detta begrepp och mannens syn på kvinnligt friluftsliv har uppmärksamats av Emma Arenhill (2005:112), Lena Eskilsson (2008:389) och Marianne Larsson (2012:116f, 2014:95).

¹³ Etnologen Charlotte Hyltén-Cavallius (2007) har skapat begreppet känselseende för ett liknande sätt att inhämta kunskap.

klädesplaggen, tillsammans med andra materialkategorier, kunde ge svar på hur arbetsfördelningen mellan skräddare och sömmerskor såg ut. Rasmussen menar att plaggen i sig ger kunskaper som inte kan nås på andra sätt och att sådan kunskap till och med kan ställa andra analyser och slutsatser på ända (Rasmussen 2010).¹⁴

Närstudier visar också om kläder är omsydda, lappade och lagade. Spår av smuts och slitage kan avslöja hur plaggen har burits på kroppen. En välanvänd, nött, sprucken och lagad postuniform kan till exempel visa att myndighetens så kallade slitningstid för uniformsplaggen var allt för snålt tilltagen. Den deltidsanställda hemmafru som på 1960-talet tjänstgjorde i postuniform, synad i sömmarna av författaren, hade uppenbarligen cyklat omkring i en utsliten och hjälpligt lagad uniform som dessutom åter hade spruckit upp i sömmarna. Uniformen hade nöts ut innan postverket erbjöd bäraren en ny (Larsson 2008:228ff).

Föremål kan studeras och analyseras på många olika sätt. Med inspiration av konsthistorikern och museiintendenten Elisabet Stavenow-Hidemark tar forskaren Ulrika Torell upp vikten av att närma sig ett föremål genom att omsorgsfullt *beskriva* det med hjälp av ord. Även om inte syftet är att texten ska publiceras hjälper formuleringarna forskaren att få syn på detaljer och ta in föremålets materiella status (Stavenow-Hidemark 1983, 1992, Torell 2014). Ett annat sätt är att skriva föremålets biografi. När, var, hur och av vem tillverkades det? Vem har använt det till vad? Hur länge har det använts och vad hände med det sedan? Vid studier av museimaterial måste källkritisk uppmärksamhet riktas även mot föremålets museala biografi. När ett föremål hamnar på museum tas det ur sitt ursprungliga sammanhang och ges nya betydelser (jfr Bringéus 1990, Svensson 2005, 2012:38ff).

Taktila möten i magasinet

Efter upprepade besök i katalog, magasin, arkiv och bibliotek sitter forskaren omgiven av en mängd handlingar: En rejäl bunt kopierade katalog-

¹⁴ Flera forskare diskuterar frågor om närstudier av föremål, se till exempel Hyllén-Cavallius (2007), Larsson (2008), Myrdal (1999), Palmsköld (2007), Torell (2014), Ulväng (2012).

kort, föremålslistor ur databasen, utdrag ur fotosamlingarna, kopior ur modejournaler och postorderkataloger, handböcker om hur man klär sig förnuftigt, åker skidor, vandrar och betar sig i naturen, samt populärvetenskaplig litteratur blandad med akademiska studier om kläder, kropp och friluftsliv. Då är det dags att skapa överblick och välja riktning.

Efter en första bearbetning av forskningsmaterialet och i någon mån påbörjat skrivarbete, var det dags att presentera en första skiss till den utställning som var planerad inom ramen för projektet friluftskläder. Det omsorgsfulla arbetet med att förbereda textila föremål inför en utställning gjorde att urvalet måste ligga tidigt i planeringen. En förteckning över tänkbara plagg sammanställdes inför ett första besök i magasinet. Eftersom varken databas eller katalogkort var särskilt fylliga och det ofta saknades foton av föremålen, måste många plagg väljas ut i blindo utifrån katalogens korta beskrivningar. Först i magasinet fanns det möjlighet att titta, känna och upptäcka. Närbakkontakten med de autentiska dräktplaggen gav nya intryck. Föremålen fick äntligen liv. När det gällde detta projekt var frågan om modell, material och funktion viktigare än närläsning av sömnadsdetaljer. Skärningen och materialets följsamhet har stor betydelse när det gäller klädernas förhållande till kroppens rörelser liksom till rådande normer om kvinnokroppen. De plagg som slutligen valdes ut var sådana som utan tvekan var avsedda för utomhusklimat och en kropp i rörelse, och som därigenom skilde sig från samtida kvinnokläder.

Under urvalsprocessen stod det klart att några givare hade bidragit med ett flertal plagg med anknytning till friluftsliv. Dessa tedde sig särskilt intressanta eftersom en serie plagg från samma avsändare torde resultera i en mer sammansatt berättelse. Vilka var då givarna? När, var och av vem hade kläderna använts? Ett förnyat sökande i museimaterialet visade att det fanns spår med anknytning till dessa givare även i arkiv och bibliotek. Jag valde att söka reda på all tillgänglig information om plaggen och dess användare.¹⁵

I sex av utställningens tolv scenerier kom friluftskläderna att knytas till

¹⁵ Att namnge enskilda individer kan ibland strida mot forskningsetiska regler. I vissa fall förväntas forskaren anonymisera sina informanter. Museernas ideal är dock att dokumentationen om föremålen, inklusive namn på givare och brukare, ska vara så noggrann som möjligt för att gagna framtida forskning.

en namngiven person, till den kvinna som en gång hade burit dem. Att lägga fokus på människan bakom föremålen är inte en given metod i museiutställningar. I ett tidigare forskningsprojekt, som resulterade i boken *Män i baddräkt* (Larsson 2011) och en utställning med samma namn, användes plaggen istället som representationer för en föränderlig syn på kropp och kön, samt för en tidsepok och ett mode som visade samhällsförändringar och nya normer. Inte i något fall avslöjade utställningen vem som hade använt eller skänkt plaggen till museet.

En trovärdig berättelse

En viktig del av analysprocessen innebar således att undersöka museiföremålen i relation till en särskild individ. Det visade sig efter hand att de utvalda föremålen och dess brukare representerade en intressant linje när det gällde tid, rum och social miljö. Berättelserna länkade i varandra på ett sätt som gjorde att samhällsförändringar under den valda perioden kunde belysas. Som en del av den färdiga utställningen presenterades de sex kvinnorna och deras friluftskläder tillsammans med foton och förhållandevis fylliga texter. I mycket kort sammanfattning bidrog presentationen till följande berättelse:

Fru Hanna Palme var en känd profil i Stockholms sällskapsliv. Vid slutet av 1800-talet åkte hon skridskor på Nybrovikens is, klädd i moderiktig borgerlig skridskodräkt. Isbanan, som var belagd med entréavgift, var upplyst av kulörta lyktor och på en liten scen framförde en orkester levande musik. Trots sitt engagemang i Dräktreformföreningen¹⁶ valde fru Palme en elegant modedräkt med snörd midja. Kanske var det ståndsmässiga klädvalet nödvändigt när hon åkte skridskor i par med en herre på stadens upplysta isbana.¹⁷ Åren efter sekelskiftet 1900 valde fröken "Benny" Lindgren istället en "sportdräkt" eller så kallad "lappdräkt", modern och inte ovanlig bland tidens urbana, friluftsjälskade kvinnor. Den lediga kolten var med all sannolikhet inspirerad av Dräktreformföreningens nya

¹⁶ Läs mer om Dräktreformföreningen i artikeln "Dräktreformer under 1800-talet" (Hazelius-Berg 1949).

¹⁷ Uppgifterna om Nybrovikens is är hämtade i artikeln "Skridskosport i 1880-talets Stockholm" (Stavenow 1960).

Solliv av cellul och vita linneshorts, använda på 1930/40-talet. Fru Inga-Britt Blondell skänkte plaggen till Nordiska museet 1973. Foto: Karolina Kristensson, © Nordiska museet.

normer om midjor utan hård snörning och kjolar som slutade tio centimeter ovanför marken. Fröken Lindgrens ”lappdräkt” visade dock att hon hade lagt ett djupt veck i skärpet; hon ville trots allt dra åt i midjan mer än vad originalet medgav. Liksom fru Palme bodde unga fröken Sigrid Wiking och hennes skidintresserade familj i trädgårdsstaden Djursholm, där förutsättningarna för friluftsliv var inplanerade i bostadsmiljön. Fröken Wiking, som tävlade i skidåkning på amatörnivå, blev på 1910-talet känd som pionjär då hon åkte skidor i byxor. Sigrid Wikings knälånga byxor saknas i samlingarna – de hade slitits ut meddelade dottern i en intervju – men hennes moderiktiga, mjuka, vita, stickade tröja och mössa finns bevarade, liksom hennes skridskor och baddräkt. Fru Sigrid Wiking-Olsson blev med tiden gymnastikdirektör.

På 1920-talet hörde skidorterna i Alperna och badorterna på Rivieran till kontinentens mest fashionabla mötesplatser. Här rörde sig adelsdamen Bib Adelsköld vars sportkjol, skidbyxor, vandrarkängor och sidenbaddräkt visade att hon var modern, aktiv och intresserad av friluftsliv. Och på 1930-talet var läkaren och forskaren Nanna Svartz med sin familj i Åre och åkte skidor, klädd i stickad tröja och ylleskidbyxor av den hellånga, vida modell som just hade slagit igenom. Samma årtionde kom den första svenska semesterlagen, vilken gav de flesta av landets arbetstagare rätt till två veckors betald semester. När fri tid och friluftsliv blev en möjlighet för den breda allmänheten exploderade intresset. Även fru Inga-Britt Blondell var modern för sin tid. Hon anammade det nya modet med solbrun hud, klädd i solklänning eller trekantigt solliv och shorts, plagg som var typiska för 1930-talets växande intresse för friluftsliv (jfr Larsson 2012, 2014).

Det visade sig alltså att en väv av samhällsrelevanta trådar band samman de sex kvinnorna. Med museisamlingarna som utgångspunkt visade analysen att det fanns åtskilliga kvinnor som utmanade såväl klädkonventioner som borgerliga kvinnors förväntade sätt att föra sin kropp. Materialet visade också att kvinnor som intresserade sig för friluftsliv, gärna intresserade sig för andra normbrytande aktiviteter, som dräktreformrörelsen, rösträttsrörelsen och nykterhetsrörelsen. Förutsättningarna för ett aktivt friluftsliv hörde länge till borgerlighetens privilegier men med 1938 års semesterlag förändrades detta. Sport och friluftsliv blev verklighet för allt fler. Friluftskläder blev mode. Många ungdomar valde cykelsemester med

tält och sovsäck på pakethållaren. ”Camping” och ”shorts” blev nya ord i svenska språket. Starka, friska och fylliga kroppar med solbrun hud var nya ideal. Kvinnor ägde en ny sorts frihet.

Urval och representation

Undersökningen visar inte hur stort antal eller vilka kvinnor som sökte sig till skidspåren, isbanan, badstranden eller cykelvägarna. Museimaterialet kan inte, trots Artur Hazelius ambitioner, ses som ett representativt urval för landets hela befolkning. Den sociala bredden är begränsad. När grunden till samlingarna lades fäste tjänstemännen stort intresse vid det som var ålderdomligt, vackert och ovanligt (jfr Hammarlund-Larsson 1998). Under 1900-talet växte antalet spontana givare, men det var mindre vanligt att människor från enklare förhållanden kom på idén att lämna uttjänta ägodelar till ett museum. Samlingarna representerar i högre grad ett övre samhällsskikt och en välbärgad allmoge. Det finns fler vackra folkdräkter och eleganta klänningar än slitna skidbyxor och sladdriga baddräkter. Att det trots allt finns en hel del mindre glamourösa friluftsplagg i samlingarna är kanske en följd av att friluftsliv och friluftskläder representerade det moderna samhället under 1900-talets första hälft. Museimaterialet är inte opåverkat av de föreställningar och ideal som reglerar när insamlingen äger rum. Museernas handläggare är och har alltid varit i hög grad delaktiga i det urval som införlivas med svenskt kulturarv. Men insamlingen har pågått i nära 150 år. Samlingarna är trots allt mångskiftande och innehållsrika. De ligger där och väntar.

Referenser

Källor

Nordiska museets samlingar: föremål, arkiv, bibliotek.
 Utställningstexter till "Från snörliv till solliv. Kvinnors friluftskläder 1880–1940".
 Årsredovisning, Stiftelsen Nordiska museet 2013.

Internet

DigitaltMuseum: www.digitaltmuseum.se.
 Statens kulturråd: http://www.kulturradet.se/sv/bidrag/museer/Centrala_museers_forskning (hämtat 2016-02-09).

Litteratur

- Arcadius, Kerstin 1997. *Museum på svenska. Länsmuseumerna och kulturhistorien*. Stockholm: Nordiska museet.
- Arenhill, Emma 2005. "Fruktimmer på fjällets topp. En forskningsresa i Svenska turistförningens arkiv". I: Svensson, Birgitta (red.): *Föremål för forskning. Trettio forskare om det kulturhistoriska museimaterialets möjligheter*. Stockholm: Nordiska museet.
- Bringéus, Nils-Arvid 1990. "Människan och föremålen". I: Arvidsson, Alf m.fl. (red.): *Människor och föremål. Etnologer om materiell kultur*. Stockholm: Carlsson.
- Ek-Nilsson, Katarina & Meurling, Birgitta (red.) 2014. *Talande ting. Berättelser och materialitet*. Uppsala: Institutet för språk och folkminnen.
- Ekilsson, Lena 2008. "Friluftsliv". I: Christensson, Jakob (red.): *Signums svenska kulturhistoria. Det moderna genombrottet*. Stockholm: Signum.
- Forssberg, Anna Maria & Sennfelt, Karin (red.) 2014. *Fråga föremålen. Handbok till historiska studier av materiell kultur*. Lund: Studentlitteratur.
- Glassie, Henry H. 1999. *Material Culture*. Bloomington, Ind.: Indiana Univ. Press.
- Gustavsson, Karin 2014. *Expeditioner i det förflutna. Etnologiska fältarbeten och försvinnande allmogekultur under 1900-talets början*. Stockholm: Nordiska museet.
- Hammarlund-Larsson, Cecilia 1998. "Samlingarna och samlandet". I: Medelius, Hans, Nyström, Bengt & Stavenow-Hidemarck, Elisabet (red.): *Nordiska museet under 125 år*. Stockholm: Nordiska museet.
- Hazelius-Berg, Gunnel 1949. "Dräktreformer under 1800-talet". *Fataburen. Nordiska museets och Skansens årsbok*. Stockholm: Nordiska museet.
- Hyltén-Cavallius, Charlotte 2007. *Traditionens estetik. Spelet mellan inhemsk och internationell hemslöjd*. Stockholm: Carlsson.
- Larsson, Marianne 2008. *Uniformella förhandlingar. Hierarkier och genusrelationer i Postens kläder 1636–2008*. Stockholm: Nordiska museet.
- Larsson, Marianne 2011. *Män i baddräkt. En kroppslig kulturhistoria*. Stockholm: Nordiska museet.

- Larsson, Marianne 2012. "Huru skidåkerskan fick ta steget fullt ut. Skidkläder, kroppsrörelse och kvinnlig frigörelse". I: Qvarsell, Roger & Svensson, Birgitta (red.). *Markeringar och maskeringar. Att visa eller dölja sin kropp*. Stockholm: Nordiska museet.
- Larsson, Marianne 2014. "Class and Gender in a Museum Collection. Female Skiwear". I: Melchior, Marie Riegels & Svensson, Birgitta (red.). *Fashion and Museums. Theory and Practice*. London: Bloomsbury.
- Medelius, Hans, Nyström, Bengt & Stavenow-Hidemark, Elisabet (red.) 1998. *Nordiska museet under 125 år*. Stockholm: Nordiska museet.
- Miller, Daniel 2008. *The Comfort of Things*. Cambridge/Malden: Polity Press.
- Myrdal, Janken 1999. "Räfsan. Att återvända till allmogens föremål". *Saga och sed* 1998.
- Palmsköld, Anneli 2007. *Textila tolkningar. Om hängkläden, dräftar, lister och takdukar*. Stockholm: Nordiska museet.
- Pihl Atmer, Ann Katrin 1998. *Livet som leves där måste smaka vildmark. Sportstugor och friluftsliv 1900–1945*. Stockholm: Stockholmia förlag.
- Rasmussen, Pernilla 2010. *Skräddaren, sömmerskan och modet. Arbetsmetoder och arbetsdelning i tillverkningen av kvinnlig dräkt 1770–1830*. Stockholm: Nordiska museet.
- Sandell, Klas & Sörlin, Sverker (red.) 2008. *Friluftshistoria. Från "hårdande friluftsliv" till ekoturism och miljöpedagogik. Teman i det svenska friluftslivets historia*. Stockholm: Carlsson.
- Stavenow, Elisabet 1960. Skridskosport i 1880-talets Stockholm. I: *Fataburen. Nordiska museets och Skansens årsbok*. Stockholm: Nordiska museet.
- Stavenow-Hidemark, Elisabet 1983. "Upplevelse genom kunskap. Kunskap genom upplevelse". I: *Fataburen. Nordiska museets och Skansens årsbok*. Stockholm: Nordiska museet.
- Stavenow-Hidemark, Elisabet 1992. "Föremålets betydelser". I: Silvén-Garnert, Eva (red.): *Tumme med tingen. Om det materiellas roll i museernas samtidsdokumentation*. Stockholm: Nordiska museet.
- Svensson, Birgitta (red.) 2005. *Föremål för forskning. Trettio forskare om det kulturhistoriska museimaterialets möjligheter*. Stockholm: Nordiska museet
- Svensson, Birgitta 2012. *Varför etnologi? En ämnesintroduktion för nya studenter*. Lund: Studentlitteratur.
- Taylor, Lou 2005. "Föremålsbaserade perspektiv på dräkt- och textilhistoria". I: Nilsson, Bo G. (red.). *Påklädd, uppklädd, avklädd. Om kläder, kropp och identitet*. Stockholm: Norstedts Akademiska.
- Taylor, Lou 2002. *The Study of Dress History*. Manchester: Manchester University Press.
- Torell, Ulrika 2014. "Grand Tour bland tingen". I: Forssberg, Anna Maria & Sennefelt, Karin (red.): *Fråga föremålen. Handbok till historiska studier av materiell kultur*. Lund: Studentlitteratur.
- Ulväng, Marie 2012. *Klädekonomi och klädkultur. Böndernas kläder i Härjedalen under 1800-talet*. Möklinta: Gidlunds.
- Wittgren, Bengt 2013. *Katalogen – nyckeln till museernas kunskap? Om dokumentation och kunskapskultur i museer*. Umeå: Umeå universitet.

Kunskap ur tomrum

Närläsning som etnologisk metod

Karin Gustavsson

Under 1900-talets första decennier gjordes stora ansträngningar av fältarbetande forskare och studenter som var knutna till museer, arkiv och universitet, för att samla in olika uttryck för allmogens livsstil, bland annat bebyggelse. I traditions- och museiarkiv finns därför en stor mängd arkivakter som innehåller uppmättningsritningar, fotografier, teckningar och beskrivningar av byar och bebyggelse på landsbygden. Detta material är numera sällan använt i etnologiska studier. Men är det möjligt att utvinna ny kunskap ur de tusentals arkivakterna? Och hur kan det i så fall göras?

Etnologer som undersöker förhållanden i samtiden skapar sina källor själva, ofta genom intervjuer och observationer. På så sätt skapas etnologiskt forskningsmaterial i dialog med andra människor (Gunnemark 2011:17). Vid undersökningar av företeelser i det länge sedan förflutna som ingen längre kan minnas – i fallet med arkivakterna 80-100 år tillbaka i tiden – är en sådan dialog inte möjlig. Då gäller istället att utnyttja redan tillgängliga källor och få dessa att bli så produktiva som möjligt med avseende på det syfte som undersökningen har. Gemensamt för etnologer, oavsett om det empiriska materialet består av samtidsundersökningar eller arkivhandlingar tillkomna för länge sedan, är strävan efter att förstå hur den kunskap man utgår från i sin undersökning har kommit till (Gunnemark 2011:16).

En etnolog som arbetar med ett källmaterial som har tillkommit i det förflutna skapar alltså inte sina källor själv på det sätt som en ”samtidset-

nolog” gör. Men ”förflutenhetsetnologen” som står inför ett arkivmaterial gör ständiga urval och detta väljande, som också innebär ett aktivt bortväljande, är ett sätt att skapa relevant forskningsmaterial. Selektion är en nödvändig del av insamlingsmetoden, som liksom analysmetoden påverkar resultatet. Och selektionen görs utifrån de forskningsintressen och kunskapsmål som forskaren har. Urvalsprocessen gör att blicken skärps. Det som är oviktigt förs åt sidan, det som är viktigt och relevant för forskarens syfte hamnar i fokus. På så sätt hänger insamlingsmetod och analysmetod ihop. I det här kapitlet beskrivs *närläsning*. Det är term som ofta används i vetenskapliga texter för att beskriva en analysmetod, men som sällan definieras eller utvecklas. Jag kommer därför att beskriva hur jag gjorde för att utnyttja ett till synes föråldrat arkivmaterial som kunskapskälla.

Arkivaktens innehåll

Arkivmaterialet som mitt exempel utgår från har etnologen/folklivsforskaren Sigurd Erixon som upphovsperson. Han var en av nyckelpersonerna i kartläggningen av allmogekulturen.¹ Med Nordiska museet som bas organiserade han ett stort antal fältexpeditioner på landsbygden under 1900-talets första decennier. Resultatet blev ritningar, fotografier och beskrivningar, som jag använde i en undersökning av fältarbetenas praktik. Dessutom tog jag del av stora mängder opublicerade manuskript, brev, anteckningar i almanackor och anteckningsböcker, som härrör från samma kontext – fältarbeten på landsbygden – och som också finns sparade i Nordiska museets arkiv (Gustavsson 2014).

I arkivakterna finns fotografier uppklistrade på kartongark med kortfattad information om motivet, med topografiska uppgifter, liksom benämning på de hus som avbildas (”boningslänga”, ”loge”, ”stall” et cetera). Utöver detta kan det finnas fördjupande beskrivningar av miljöerna, tillsammans med ritningar eller skisser som ger betraktaren av akten kunskap om hur ett hus eller en gård såg ut i äldre tid. Syftet med dokumentations-

¹ Sigurd Erixon (1888-1968) blev anställd vid Nordiska museet 1912. 1934 blev han professor i etnologi. Erixon ägnade flera decennier åt att kartlägga det försvinnande allmogesamhället och han skrev en imponerande mängd artiklar och böcker på temat.

Inkapslad förflutenhet. De fotografier och dokument som blev det materiella resultatet av dokumentationerna på landsbygden förvaras i kapslar i Nordiska museets arkiv. Här är det förflutna bokstavligt talat inneslutet, inkapslat, dolt för världen tills någon begär fram det. Arkivkapslarna har en form som är snarlik böckernas, med en svagt rundad rygg som vänder sig utåt. På ryggen finns en beteckning som gör det möjligt för arkivarien att orientera i samlingen. På 1920-talet la dåtida arkivarbetare ner dokument i de konstfullt utformade kapslarna, som hålls samman med små haspar. På 2010-talet kan vi öppna hasparna på precis samma kapslar och ta del av flera lager av förflutenhet. Foto: Karin Gustavsson.

materialet var framtidsinriktat. Det skulle tjäna som kunskapsbank för forskning när den försvinnande allmogekulturen verkligen var helt borta. Tidshorisonten var både nära och oändlig. En av ambitionerna med satsningen på att dokumentera allmogekulturen var tillgängliggörande genom publikationer. Själva arkivmaterialet skulle sparas för evinnerliga tider. Det finns alltså två tänkta mottagare av de opublicerade texterna, dels forskarkollegor och skribenter i samtiden, dels forskare i en avlägsen framtid.

I Nordiska museets årsberättelser, återgivna i publikationen *Fataburen*, redovisades vilka landskap som hade undersökts av de olika expeditionerna och vilka personer som deltagit, ibland också en mycket summarisk beskrivning av vad som hade uppnåtts. Men jag ville veta mer än så. Jag ville veta hur den kunskap om det som benämndes ”det gamla bondesamhället” och som traderats i decennier på museer, i massmedia och i många andra sammanhang, hade uppstått. Därför var jag intresserad av vilka orter och vilka objekt som hade sökts upp, hur många personer som hade arbetat tillsam-

Ljusvattnet i Burträsk socken i Västerbotten. Bilden togs av Sigurd Erixon under ett fältarbete sommaren 1918. Original i Nordiska museets arkiv, Topografiska bildarkivet.

mans och hur lång tid som hade ägnats varje objekt. För att få svar blev det nödvändigt att gå igenom stora mängder källmaterial, och överblicka innehållet i stort för att skönja tendenser och gemensamma drag samtidigt som jag gjorde djupdykningar på en ibland mycket detaljerad nivå. Kvantiteten behövdes för att se mönster och på så sätt finna kunskap om detaljen.

I syfte att få kunskap om de expeditioner som arbetade i landskapet Västerbotten gick jag igenom de åtta stora arkivkapslar med dokumentationer därifrån som finns i Nordiska museets arkiv. Likaså gick jag igenom samtliga volymer från Norrbotten och Lappland. Denna kvantitativa undersökning ledde till en överblick över vilka orter samt vilken typ av objekt som hade besökts och som därmed hade tillmätts betydelse av Erixon och hans medarbetare, vilka dessa var, och hur vanligt det var med ritningar och fotografier, vilket i sin tur sade något om ambitionsnivån vid varje objekt som dokumenterades. Genom att kombinera denna undersökning av ett stort material med djupdykningar i några enskilda arkivakter som

fanns i arkivkapslar från norra Sverige fick jag svar också på frågor om Erixons mål och syften.

Från Ljusvattnets by i Burträsk socken i Västerbotten finns två fotografier som härrör från ett fältarbete som Sigurd Erixon utförde 1918 tillsammans med uppsalastudenten Manne Hofrén². Det ena är fotografiet ovan, signerat S.E. (Sigurd Erixon). Det finns uppklistrat på ett kartongark som är märkt med topografiska uppgifter – landskap, socken, by. Under bilden står benämningen på de två byggnader som syns på bilden – *stuga* under det större huset, *källarbod* under det mindre till höger. Det är allt. Ytterligare ett fotografi från platsen finns i akten, där motivet är en interiör från bostadshuset. Här syns flera möbler, bland annat ett stort skåp, en bänk och ett stort golvur. Ingen av dessa inventarier har ägnats någon kommentar eller beskrivning, utan det står endast ”Interiör av stuga (kök och vinterstuga)” under bilden.³ Av storleken och formen på fönster framgår att interiören återfinns i husets bottenvåning. Här bestyrker alltså det ena fotografiet innehållet i det andra.

Ordens betydelse

I en annan by i Burträsk socken, Gammalbyn, gjorde Erixon korta noteringar om fåbodbruket: ”En del bönder i byn ha fåbodar. Genast på våren flyttas kreaturen dit, tas hem på hösten före Mikaeli. Slåtter finns. Mjölken föres hem till byn varje morgon.” Den kortfattade texten berättar att vissa bönder i byn förflyttade sina kreatur till fåbodar under sommaren. Här berättas också att djuren tas hem ”före Mikaeli”. Det hade kunnat stå ”slutet av september” men Erixon väljer uttrycket ”Mikaeli”. I skildringarna av årscykeln på landsbygden i äldre tid (som författades av bland andra Erixon) är Mikaelsdagen den 29 september en brytpunkt, ett datum som markerade både slut och början. Då skulle allt skördearbete vara avslutat och nya sysslor kunde inledas. Detta var kunskaper som jag hade med mig in i undersökningen av denna enskilda arkivakt och min tolkning

² Emanuel ”Manne” Hofrén (1895–1975) som deltog i Erixons fältarbeten under ett par sommarsäsonger var under åren 1924–1961 chef för länsmuseet i Kalmar.

³ Nordiska museets arkiv, Topografiska bildarkivet. Akter från Burträsk socken i Västerbotten.

av innehållet i det jag läste påverkades av vad jag redan visste. I det här fallet var det mina förkunskaper om fenomenet Mikaeli som styrde min uppmärksamhet.

Erixons val av uttryck framstår inte bara som en faktaupplysning, utan också en positionering där han markerar sin kunskap om årets gång i de undersökta byarna. Han hade arbetat med dokumentationer av allmogens livsmiljöer sedan 1912 och tillägnat sig en vokabulär som var välbekant för andra som arbetade med samma sak. Ordens betydelse var självklar och inga förklaringar krävdes. Genom sitt ordval bidrar också Erixon till det fokus på årscykeln och årshögtider som fanns – och finns – hos folklivsforskare och museipersonal. Erixons användning av uttrycket ”före Mikaeli” visar hans förtrogenhet med den miljö han vistas i och är därigenom också en markering av innanförskap mellan olika folklivsforskare. Ordet ”stuga”, som förekommer i bildbeskrivningen, betecknar i nutida språkbruk en fristående byggnad, men 1918 var betydelsen också ett centralt rum i ett bostadshus. Min tolkning av de mycket korta texterna i akterna från Västerbotten innebar bland annat sådana här överväganden av betydelsen av enstaka ord. Den dubbla betydelsen av ordet ”stuga” förekommer i en lång rad arkivakter, men kommenteras aldrig, utan förutsätts vara känd hos dem som ska ta del av texten.

Det går att iakttä flera kunskapsskikt i källorna. Här finns kunskap om huset i Ljusvattnet som det gestaltade sig 1918 och om dåtida fäbodbruk, men också kunskap om 1918 års inriktning hos de som genomförde dokumentationerna. Genom uppmärksamhet på bland annat användningen av vissa ord, kunde jag iakttä dessa olika skikt i de mycket kortfattade texterna. Processen här kan också beskrivas som att jag gav specifika ord eller uttryck i Erixons text benämningar. Det jag hade valt ut (orden ”Mikaeli” och ”stuga”) kategoriserade jag som termer som var bärare av specifik betydelse. Därmed synliggjorde jag också ett mönster i Erixons text, ett mönster som innebar betydelse.

Min uppmärksamhet flyttades mellan de olika kunskapsskikten och hur jag tolkade ordens betydelser var beroende av min egen förkunskap om de verksamheter som Erixon dokumenterade. Förflyttningen och tolkningen fick stöd av att jag hade kategoriserat vissa ord som betydelsebärande. En sådan uppmärksamhetsförflyttning har likheter med hur en arkeolog tol-

kar innebörden i materiella spår. Tolkningen kan inte bygga på ett enda spår, varken i arbetet med till exempel fysiskt iakttagbara spår i en byggnad, eller som fallet är här, ett fåordigt arkivdokument (jfr Almevik 2012:144). De spår som finns i arkivmaterialet från dokumentationerna av allmogekulturen är av olika karaktär och har olika egenskaper. Alla spår och hur de relaterar till varandra upptäcks inte samtidigt. Upprepat återvändande till redan lästa källor möjliggör nya upptäckter. Genom omtag, med återvändande till källor som redan lästs och betraktats kanske både en och flera gånger, kan nya upptäckter göras.

Förhållanden och fenomen framträder och blir tydliga när de benämns. Om spåren ges namn går de lättare att följa. Bebyggelsehistorikern Gunnar Almevik (2012) använde en äldre träbyggnad som källa för att förstå vilka förändringar som skett i byggnaden (det fanns inga skriftliga källor som beskrev detta) och varför. I sin undersökning gav han de olika spår han iakttog olika benämningar vilket gjorde det möjligt att sortera och strukturera spåren. På liknande sätt kan vi sortera och strukturera innehållet i en skriven text för att upptäcka fler betydelser än vad som framgick vid en första genomläsning.

En språkvetenskapligt orienterad närläsning, där de benämningar som grammatik och syntax erbjuder används, kan användas vid arbete med skrivna källor. Några texter ur Erixons mycket omfattande författarskap har analyserats av etnologen Birgitta Waller (1989), dels en populärt skrivna, dels två vetenskapliga. Inte bara *vad* som sades i texten, alltså fakta-innehållet, utan också *hur* det sades analyserades och tolkades. Waller jämförde sådant som meningsbyggnad, tilltal till läsaren, bruk av tempus och metaforer. Detta sorterande av olika element i texterna ledde henne till slutsatsen att Erixons framställningssätt avspeglar en upplevelse hos honom av estetik i den försvinnande allmogekulturen, något som han inte uttrycker bokstavligt (Waller 1989:127). Genom analys av skriftspråket och jämförelser mellan de båda textkategorierna avtäckte Waller informationsbärande skikt.

Fotografierna från Ljusvattnet, och texten från Gammalbyn, upprättades primärt för ett inomvetenskapligt syfte. Text, foto och i förekommande fall ritningar var en sorts forskningens råvaror. De var aldrig avsedda för en bred allmänhets läsning, utan de tjänade som underlag för Erixon och

hans kollegor i deras forskning. Det dåtida vetenskapliga idealet var att berättarrösten i en text inte skulle märkas (Lilja 1999:120). Texten skulle vara informationsbärare utan tolkning, även om texten faktiskt innehöll just tolkning, vilket Birgitta Waller visade. Detta ideal genomsyrade rimligen alla textkategorier, från de första anteckningarna till de färdiga böckerna. Med växande tidsavstånd avkodas dock texterna och normativa föreställningar hos skribenten blir tydliga. Ett uttryck som "Mikaeli" eller en term som "vinterstuga" behövde inte förklaras, det var allmängods för den läsare som tog del av texten. Genom bruket av uttryck som var etablerade i den krets folklivsforskare som var aktiva med bebyggelsedokumentationer blir Erixons "forskarjag" i hög grad närvarande i de korta texterna, trots idealet att berättarrösten inte skulle märkas.

Genom uppmärksamhet på och ifrågasättande av betydelsen av enkla ord, framträder dåtida normer och ideal och ny kunskap om både dåtida kontext och individer kan produceras. Närläsning har här inneburit spårande av flera innebörder i ord och uttryck. Men närläsning kan också göras genom ett kritiskt iakttagande både av vilka fakta som levereras i en text och av vad som har utelämnats. Då blir inriktningen att som en detektiv spåra vad skribenten har valt bort. Vilka tomrum finns, och varför?

Kunskap ur tomrum

Den sista upplysningen i den korta texten från Gammalbyn, "mjölken föres hem till byn varje morgon", berättar också något om vad som *inte* hände på fåboden. Mjölken förflyttades och mjölkhanteringen sköttes alltså inte på den plats där djuren befann sig. Här finns ett uppenbart tomrum där någonting kunde ha sagts. Det utgör ett spår i undersökningen i arkivmaterialet som berättar något precis som de utsagor som faktiskt finns (jfr Almevik 2012:147). Tomrummet berättar både om 1918 års arbete på fåboden och om hur Erixon och Hofrén bedömde sitt uppdrag, vad som föreföll dem vara värt att notera.

Genom ifrågasättande av huruvida de fakta som texten levererar verkligen är det enda som finns att berätta, i det här fallet om en arbetsprocess, kommer svaret att det naturligtvis finns mer som skulle kunna sägas. Vad är det som har utelämnats i en beskrivning och varför? Och vilken mening

kan spåras ur det utsagda? En läsare med god kännedom om såväl fåbod-väsande som mjölkhantering har redskap att finna fler betydelser i Erixons utsagor om Gammalbyn än vad jag har. Läsarens förkunskaper styr vilken kunskap som kan produceras ur materialet.

Människor är påfallande frånvarande i beskrivningen av fåboden. Vilka var det som förde hem mjölken varje morgon, hur gick transporten till, och vilka hanterade mjölken? En slutsats av människors frånvaro i beskrivningen är att de som individer var mindre väsentliga för Erixon. Det var resultatet av deras arbete – i det här fallet att mjölken transporterades för att förädlas på en annan plats – som var det viktiga för honom. Min kunskap om innehållet i Erixons alla tryckta skrifter säger mig att han och hans samtida forskarkollegor ville kartlägga större strukturer och finna mönster i kulturen och då blev enskilda individers överväganden och val mindre intressanta. Här kräver förståelsen av de korta meningarna i beskrivningen kännedom om ett större sammanhang – Erixons tryckta verk.

På bilden från Ljusvattnet har husen beteckningar, men människorna som står framför saknar namn. Det betyder inte att de var oviktiga för Erixon och Hofrén. De kunde ge upplysningar om husens ålder och användning, om förändringar som gjorts och om specifika benämningar på hus, rum och byggnadsdetaljer, upplysningar som inte hade gått att få tag i på annat sätt. Men deras namn – och därmed vilka de var – var uppenbarligen av mindre vikt än det de hade att berätta (Lilja 1996:201).

Vad var motivet och varför ser bilden ut som den gör?

På fotografierna som finns i arkivakten syns ibland företeelser som inte fått någon beskrivning i den text som hör till. Det är också en typ av tomrum, som rymmer information som kan göras väsentlig vid tolkning av materialet. På bilden från Ljusvattnet finns en häst och en cykel. Syftet med Erixons närvaro på platsen var ju att han skulle dokumentera bebyggelse, så varför en häst och en cykel? Hästar tillsammans med sin ägare framför en gård på landet var inget ovanligt fotografiskt motiv, det var tvärtom en etablerad bildgenre vid 1900-talets början. Hästen representerade avsevärda värden för sin ägare och var en form av statushöjande element som

visades upp i olika sammanhang. Om vi antar att hästen och mannen som håller i den hör till hushållet på gården i Ljusvattnet blir en tolkning att gårdens invånare uppfyllde vad de uppfattade som en självklarhet i motivets komposition. Eller var det så enkelt att ett arbetsmoment som krävde häst just skulle påbörjas eller avslutas när Erixon monterade upp sin kamera för att fotografera huset? Och att mannen helt enkelt stannade i steget när han kom ledandes med hästen på väg till eller från ett arbete? Men ett sådant scenario motsägs av att hästen inte har betsel eller gramma – mannen håller helt lätt sin hand under hästens käke, kanske i syfte att hålla dess huvud stilla under exponeringen för att undvika rörelseoskärpa. Återigen är det ett tomrum – frånvaro av tyglar på hästen – som rymmer tolkningsmöjligheter om situationen vid fotograferingsögonblicket.

Kvinnan med cykel väcker också frågor. Hennes klädsel, med hatt, antyder att hon för stunden inte har varit upptagen med arbete i hushållet. Kanske är hon en tillfällig besökare, eller på väg från gården. Den här avsaknaden av kommentarer om människorna, hästen och cykeln hör samman med Erixons kunskapsmål. Han var inte på platsen för att beskriva hästar och cyklar och noterade varken mannen med hästen eller kvinnan med cykeln. Mina förkunskaper om tiden och dess förutsättningar spelar också in för hur jag läser bilden. Det var inte självklart för boende på landsbygden att äga en cykel 1918, så kanske togs cykeln fram av samma orsak som hästen – den var statusladdad och visades gärna upp för främlingar, och det hörde definitivt inte till vardagen att det kom utomstående som ville fotografera hus. Att de människor som fanns i närheten då samlades för att titta på när fotografen monterade upp sin kamera och genomförde alla de små ritualer som ledde fram till ett fotografi framstår, med de förkunskaper jag har, som självklart.

Ytterligare en detalj på fotografiet från Ljusvattnet som pockar på uppmärksamhet är telefontrådarna och de två porslinsisolatorer som syns på husfasadens mitt under takfoten. På den här gården fanns telefon, ett modernt kommunikationsmedel som band samman gårdens invånare med omvärlden. Syftet med Erixons fotograferande var att dokumentera lämningar från ett förflutet som nu var på väg att försvinna. Men på ett fotografi fastnar inte det förflutna som fotografen egentligen ville fånga, utan det är situationen i fotograferingsögonblicket som finns kvar för eftervärld-

den. Telefonstolpar och telefontrådar var under åtskilliga decennier ett självklart inslag i det svenska landskapet, men nu på 2000-talet är de sällsyntheter. Därför fäster min blick på dem och jag finner telefontrådarna så märkvärdiga att jag uppmärksammar dem i text. På så sätt blir jag 100 år efter att fotografiet togs en medskapare i vad som är dess motiv. Genom att inte bara betrakta ett fotografi utan också sätta ord på iakttagelserna av det går det att upptäcka och beskriva meningar i motivet. Att på detta sätt verbalisera det visuella är en metod för att nå fördjupad kunskap om förhållanden i det förflutna (Petersen 2007:15). Närläsningen innebär här först ett iakttagande av så mycket som möjligt på bilden, som sedan förtydligas genom ett aktivt benämmande av vad jag som betraktare ser. Benämmandet av de visuella spåren är en del av synliggörandet av dem.

Bildmotivet kan diskuteras ur ytterligare fler aspekter än vad som faktiskt syns. Även här finns tomrum, som blir ledtrådar till betydelsen av förhållandena runt själva tomrummet. Vad är det som ligger utanför bilden? Hur riktade Erixon sin kamera när han var på platsen? Det är inte bara det högresta bostadshuset utan också det hus han benämner som källarbod som är motivet. Finns det annat på gården som inte fångades på bild? Kunde Erixon ha tagit ytterligare något fotografi på platsen, ställt sig på större avstånd eller vinklat kameran på något annat sätt för att få med mera på ett och samma fotografi? Genom att välja att avbilda bostadshuset, och rikta kameran så att hela huset kom med, till skillnad från källarboden, gav Erixon detta en högre dignitet än de eventuella byggnader som han inte fotograferade (jfr Johansson 2011:133). Eftersom det är en häst med på bilden måste det rimligen ha funnits ett stall på platsen, men något sådant syns inte. Var det brist på glasplåtar som gjorde att bara bostadshuset och en ekonomibyggnad strax intill hamnade på bild? Eller var det bostadshusets dignitet som gjorde just detta väsentligt att fotografera?

För att förstå Erixons intentioner behövs ett studium av betydligt mer än en enda arkivakt. Var det bara på denna plats som sparsamhet iaktogs med antalet fotografier, eller gällde detta vid alla objekt som dokumenterades? Och är de få orden under bilderna uttryck för en specifik inriktning i fältarbetet, eller beror det på den enskilde fältarbetarens – i det här fallet Erixons – intressen, vanor och forskningsstil? Under åtskilliga timmar och dagar i arkivet blev det uppenbart för mig att fältarbetarna ägnade vissa

specifika objekt ett stort antal fotografier. Det oftast avbildade framstår som den viktigaste motivkategorin. Också studium av Erixons tryckta verk ger kontext som skapar förståelse för hans preferenser under fältarbetena, liksom läsning av hans korrespondens. Med ett större material än en enskild arkivakt och med tillgång till de tryckta verken, framträder meningen i det enstaka arkivexemplet. Det stora materialet – kvantiteten – gör det möjligt att iakttä mönster i hur Erixon arbetade och därmed uppstår en kvalitativ kunskap.

Forskarens position och påverkan på källorna

För att tolka fotografierna, de tillhörande beskrivningarna och varför motiven ser ut som de gör är det nödvändigt att försöka förstå 1918 års sätt att se på bilderna. Historikern Göran B. Nilsson har framhållit faran med vad han kallar ”den efterkloka historikern”. Det är en historiker som med facit i hand tittar bakåt i tiden och utifrån den positionen förklarar ”varför det som skedde också måste ske”. Nilsson förespråkar ett annat sätt att resonera om det förflutna, där historia skrivs framlänges. Trots att historikern vet bättre än de individer i det förflutna som behandlas, ska deras framtidsbedömningar tas på allvar, och vara utgångspunkt i skrivandet (Nilsson 1989:3). Inför en bild från 1918 måste jag som betraktare vara medveten om de raster som min egen förförståelse och kunskap lägger mellan mig och fotografiet, och påverkar vad jag uppfattar som motivet. De dåtida fältarbetarna hade sina specifika syften med sina motivval och hur dessa beskrivs och kommenteras. Det kan vara svårtolkat 100 år senare, men genom att anta Nilssons position och försöka förstå den situation som rådde ökar förutsättningarna för att nå ny kunskap.

Inledningsvis nämnde jag att jag ville undersöka kunskapsinnehållet i arkivakterna som finns från det tidiga 1900-talets fältarbeten och betraktade på det sätt som Göran B. Nilsson föreslår blir innehållet i dem begripligare. När Sigurd Erixon fotograferade gården i Ljusvattnet 1918 var han inte var ute efter att dokumentera samtiden. Han var på plats för att få veta mer om Ljusvattnets förflutna och den äldre bebyggelse som fortfarande fanns kvar vid besöket för att sedan skriva om detta. Erixons bildmotiv och

syfte med fotograferandet var, så som det framträder i hans publikationer där äldre bebyggelse beskrivs, att betraktarens blick skulle notera vedtaget och den märkliga taknocken på bostadshuset, det faktum att ingen skorsten syns på taket, att bostadshuset hade panel på fasaden till skillnad från källarboden, de höga fönstren med ornamenterade överstycken och andra byggnadsdetaljer. Han strävade inte efter att avbilda cyklar och telefontrådar, men sådana företeelser fastnade på bilden oavsett hans avsikter. Här finns flera skikt av information lagrade på varandra, både om dåtidens intentioner vid fotograferandet, och om dåtidens verklighet.

Historiska källor, som de arkivdokument som det här kapitlet utgår från, kan framstå som orubbliga och objektiva, men forskaren har alltid ett inflytande över dem. Etnologen Birgitta Svensson har betonat hur allt material också "tar form i mötet med den som tolkar det" (Svensson 1999:95). Hon framhåller alltså läsaren av en källa inte bara som en mottagare av information, utan också som en producent av kunskap. I exemplet med arkivmaterialet från Västerbotten är den nya kunskap som produceras i hög grad beroende av mina egna förkunskaper och inriktningar. En forskare som betraktade samma fotografi vid mitten av 1900-talet hade kanske inte ens noterat telefontrådarna, liksom en framtida forskare som studerar det här materialet om ett antal decennier kommer att dra andra slutsatser av det.

Kunskap om kunskapens tillblivelse

Det här kapitlet har utgått från ett enda fotografi och från kortfattad text. Samtidigt refereras till undersökningar av ett mycket stort stoff. Det senare kan uppfattas som motstridigt mot ett av etnologins karaktärsdrag, att utgå från små material (Johansson 1999:237). Men inte minst i avhandlingar som bygger på historiska källmaterial förekommer ofta ett bruk av stora materialmängder (se t.ex. Petersen 2007, Skott 2008, Steinrud 2008, Lundström 2005). Ny kunskap kan uppkomma genom djupdykningar i enskilda dokument där läsningen kontrasteras mot vad överblicken över en stor mängd källor ger. Historikern Catharina Lundström kallar det "en sorts pendling mellan kvantitet och kvalitet" (Lundström 2005:32).

I kapitlets inledning presenterade jag en fråga riktad till möjligheten att

producera ny kunskap ur ett gammalt material. En metod som närläsning kan göra detta möjligt. Närläsning kan som exemplen ovan visat göras på flera olika sätt – genom att analysera skriftspråket med avseende på ordval, grammatik och så vidare, genom att studera både det som sägs och det som *inte* sägs, och på samma sätt observera och analysera vad som har blivit fotomotiv och vad som *inte* har blivit det, vad som har uppmärksamats respektive lämnats åt sidan i bildtexter och kommentarer. Flera spår, i olika skikt, kan iakttas och sammanfogas till nya helheter. Arkivmaterialet innehåller inte alltid det som en läsare skulle vilja veta, som namnet på människor på bild, eller i exemplet här, hur det gick till på fäboden. Men det finns alltid andra berättelser inlagrade än de först efterfrågade. Genom att sätta ord på det som saknat benämning och på så sätt tydliggöra olika företeelser som ändå finns där, i bilden, görs andra berättelser möjliga.

Med hjälp av närläsning av ett gammalt material har jag kommit närmare det tidiga 1900-talets allmogeundersökare genom studiet av vad som var viktigt för dem att undersöka. Det går att få svar på frågor om hur kunskap om "det gamla bondesamhället" har uppstått. I det material som jag har arbetat med finns flera kunskapslager. Här finns den empiri som var målet för de dåtida insamlarna att nå och materialet är i sig ett uttryck för den tidsanda som rådde då det samlades in.

Sigurd Erixons syfte med bebyggelsedokumentationerna var att rekonstruera en svunnen tids förhållanden. Det påverkade hans urval av dokumentationsobjekt och styrde hans blick, så att allt som fanns att iakttä på en viss plats inte beskrevs i text eller fotograferades. På samma sätt har jag som etnolog idag ett syfte, som styr min blick och mitt urval när jag tolkar ett tillgängligt material. De egna förförståelserna, preferenserna och fördomarna styr alltid tankebanorna.

Närläsning måste också handla om att bli medveten om de egna selektionerna och att hantera dem, att se dem utifrån, parera och beskriva dem. Benämmandet blir kanske något paradoxalt det bärande i närläsningen, genom att spår och mönster framträder när de får ett namn och därmed kan beskrivas. Genom att styra den egna uppmärksamheten mot företeelser som kan förefalla betydelselösa går det att bygga mönster, finna nya meningar och därmed ny kunskap i till synes obsoleta och stumma material. I paradoxer och vad som framstår som anakronismer återfinns bety-

delser, liksom i det till synes oavsedda. Genom att leta efter sådant som upphovspersonerna till ett källmaterial inte betraktade som betydelsebärande kan nya betydelser spåras.

Referenser

Arkiv

Stockholm

Nordiska museets arkiv

Topografiska bildarkivet, handlingar från Burträsk socken, Västerbotten

Litteratur

- Almevik, Gunnar 2012. *Byggnaden som kunskapskälla*. Göteborg: Göteborgs universitet.
- Gunnemark, Kerstin 2011. "Metodprocesser och kunskapsförståelse". I: Gunnemark, Kerstin (red.): *Etnografiska hållplatser. Om metodprocesser och reflexivitet*. Lund: Studentlitteratur.
- Gustavsson, Karin 2013. "Fotografens blick och betraktarens syn". I: Sjögård, Göran, Hagström, Charlotte & Sjöholm, Carina (red.): *ETN:LUF Folklivsarkivet i Lund 100 år*. Lund: Etnologiska avdelningen, institutionen för kulturvetenskaper, Lunds universitet.
- Gustavsson, Karin 2014. *Expeditioner i det förflutna. Etnologiska fältarbeten och försvinnande allmogekultur under 1900-talets början*. Lund: Lunds universitet.
- Johansson, Carina 2011. "Dekonstruera mindscapes. Om fotomotivens budskap". I: Gunnemark, Kerstin (red.) *Etnografiska hållplatser. Om metodprocesser och reflexivitet*. Lund: Studentlitteratur.
- Johansson, Ella 1999. "Det lilla som många sagt". I: Bergqvist, Magnus & Svensson, Birgitta (red.): *Metod och minne. Etnologiska tolkningar och rekonstruktioner*. Lund: Studentlitteratur.
- Lilja, Agneta 1996. *Föreställningen om den ideala uppteckningen. En studie av idé och praktik vid traditionssamlade arkiv. Ett exempel från Uppsala 1914-1945*. Uppsala: Uppsala universitet.
- Lilja, Agneta 1999. "Kollektiva beskrivningar och individuella berättelser". I: Bergqvist, Magnus & Svensson, Birgitta (red.): *Metod och minne. Etnologiska tolkningar och rekonstruktioner*. Lund: Studentlitteratur.
- Lundström, Catarina 2005. *Fruars makt och omakt. Kön, klass och kulturarv 1900-1940*. Umeå: Umeå universitetet.
- Nilsson, Göran B. 1989. "Historia som humaniora". *Historisk tidskrift*. 1989 (109).
- Petersen, Anja 2007. *På visit i verkligheten: fotografi och kön i slutet av 1800-talet*. Lund: Lunds universitet.

- Skott, Fredrik 2008. *Folkets minnen. Traditionsinsamling i idé och praktik 1919-1964*. Göteborg: Göteborgs universitet.
- Steinrud, Marie 2008. *Den dolda offentligheten. Kvinnlighetens sfärer i 1800-talets högre ståndskultur*. Uppsala: Uppsala universitet.
- Svensson, Birgitta 1999: "Fången i arkiven". I: Bergquist Magnus & Svensson, Birgitta (red.) *Metod och minne. Etnologiska tolkningar och rekonstruktioner*. Lund: Studentlitteratur.
- Svensson, Birgitta 2012. *Varför etnologi? En ämnesintroduktion för nya studenter*. Lund: Studentlitteratur.
- Waller, Birgitta 1989. "Strövtåg i Sigurd Erixons beskrivningar". I: Ehn, Billy & Klein, Barbro (red.): *Etnologiska beskrivningar*. Stockholm: Carlssons bokförlag.

Nya frågor till gamla svar

Frågelistor som historisk källa

Charlotte Hagström & Carina Sjöholm

Etnologer skapar ofta själva sitt forskningsmaterial, till exempel genom observationer och djupintervjuer. Även när det handlar om kulturhistoriska studier är detta fullt möjligt. Men det är också viktigt att vara medveten om att arkiven innehåller stora mängder av material som kan användas igen och på nya sätt. Ett sådant material är de frågelistor som många kulturhistoriska arkiv under lång tid har använt för dokumentation och insamling.

Vi har i flera olika sammanhang och på olika sätt arbetat med frågelistmaterial. Både var för sig och tillsammans har vi formulerat teman och frågor samt bearbetat svaren. Vi har också arbetat med redan insamlade svar på äldre listor som vi själva inte har utformat. I denna artikel kommer vi att reflektera över hur såväl material som metod styr analys. Vi har valt en lista, LUF 182 *Televisionen*, som skickades ut av Folklivsarkivet i Lund (LUF) 1989.

Vår utgångspunkt var att vi ville undersöka ett material som utformats i och handlar om en annan tid än vår egen samtid. Målet är att åskådliggöra *hur* vi går till väga för att bearbeta ett omfattande, kvalitativt material av detta slag. Genom att skapa förståelse för frågelistans styrkor och svagheter ska vi visa hur den kan användas.

Frågelistor och meddelare

Frågelistor har under lång tid använts av nordiska etnologer och folklorister som en metod för att samla material (Lilja 1996, Skott 2008). Folklivsarkivet i Lund, skickade till exempel ut sin första frågelista *Frågor om offer och sjukdomar* (HC1) 1932 och Nordiska museet sände ut listan *Härads-, socken- och byorganisation* (Nm1) 1928. Båda dessa arkiv har kontinuerligt skickat ut listor och gör så än idag. Andra arkiv har under olika perioder arbetat med frågelistor. Idag finns frågelistverksamhet vid exempelvis Institutet för språk- och folkminnen med verksamhet i Uppsala och Göteborg, vid Svenska litteratursällskapet i Helsingfors och Åbo Akademi i Finland, Norsk etnologisk granskning och Dansk folkemindesamling.

En frågelista består av ett antal frågor som grupperats i teman kring ett specifikt ämne som till exempel hemmet (LUF 239), körsång (LUF 228), cykling (LUF 236) eller bussåkande (LUF 210). De är ofta ganska omfattande och breda och skapar goda möjligheter för meddelarna – de som besvarar listan – att fördjupa det som intresserar dem själva i den aktuella listan. Genom åren har diverse ämnen behandlats, avseende såväl materiella som immateriella uttryck, tidstypiska fenomen, seder och bruk, ritualer och traditioner, vanor och vardagsliv. Genom ett antal associationsfrågor kopplade till listans ämne skriver meddelarna fritt i löpande text. De får listorna hemskickade och besvarar dem när och var det passar dem själva. En del svarar genast medan andra skriver på svaren under lång tid. Vissa svar är långa och utförliga medan andra är kortare och knutna till associationsfrågorna. Svaren är skrivna för hand, på dator eller på skrivmaskin. Individperspektivet skapar en erfarenhetsnära, nyansrik och mångfacetterad källa, som allt fler forskare ser ett stort värde i. Här framhävs människors olika subjektiva förståelser, vilket också är en av poängerna. I frågelistsvaren är det möjligt att nå människors tankar och funderingar, drömmar, idéer, värderingar, normer, förhållningssätt, farhågor och förhoppningar.

Att skicka ut en frågelista med tematiserade frågor är ett effektivt sätt att samla material. De flesta arkiv med frågelistverksamhet har en fast meddelarstab vilket innebär att det är samma personer som besvarar listor kring vitt skilda ämnen. Folklivsarkivets meddelare består till exempel av ungefär

130 personer, huvudsakligen bosatta i södra Sverige. Svaren är inte och kommer aldrig att bli representativa för landets befolkning, vilket den som använder sig av dem, vare sig det är i forskningssyfte eller andra sammanhang, bör vara medveten om (Hagström & Marander-Eklund 2005:18, Ekrem 2000:10). Gemensamt för flertalet arkiv är att det är svårt att engagera meddelare med invandrarbakgrund och yngre meddelare. Försök görs för att nå fler grupper. Så har till exempel Dansk Folkemindesamling och arkiven vid Institutet för språk och folkminnen publicerat frågelistor på internet och gjort dem möjliga att besvara on-line.¹ Dialekt-, ortnamns- och folkminnesarkivet i Göteborg har använt sig av riktade listor till bland annat skolor (Ahlqvist 2005).

Flertalet forskare som använder frågelistsvar kompletterar det vanligtvis med andra källor som till exempel djupintervjuer eller olika slags dokument och arkivmaterial (jfr Sjöholm 1999). Genom att granska metoden i relation till en studies frågeställningar och teoretiska redskap kan forskaren göra en bedömning av den källa som används. Håller den, är den väl lämpad för att besvara de frågor som ställs? Har dess tillkomst medfört att forskaren i allt för hög grad styrt vilken information som lämnats eller missat något som kan vara avgörande för resultatet? Enligt detta synsätt speglar källan aldrig en faktisk verklighet, utan visar på verkligheten så som den kan nås via en viss metod – som i sin tur är sammanlänkad med ett visst teoretiskt perspektiv.

Det går aldrig att befria sig från sina teoretiska perspektiv. Forskarens teoretiska ramverk har betydelse för det material som skapas. All materialinsamling kan därför sägas vara teoriimpregnerad (Öhländer 2011:25). Det betyder att det finns ett samspel mellan teori och metod vilket gör att forskarens perspektiv alltid mer eller mindre påverkar det material som samlas in och sammanställs. Vi har alltid något slags perspektiv som vi betraktar verkligheten från, även till vardags. Det är därför viktigt att kunna redovisa sina teoretiska ramar, eftersom det ska vara möjligt att utvärdera och bedöma just samspelet mellan teori och metod, inte minst om forskaren själv påverkar tillkomsten av sina källor (Bryman 2011).

¹ http://www.kb.dk/da/nb/fag/dafos/Brug_arkivet/Fortael_selv_til_arkivet/index.html;
<http://www.sprakochfolkminnen.se/folkminnen/beratta-for-oss.html>

Ett källkritiskt förhållningssätt till materialet i relation till de frågor som vi ställer till det, är alltid viktigt. Det går inte att bortse från att berättelser, muntliga eller skriftliga, innehåller tillrättalägganden och försköningar. Informanter gör urval av vad, när och hur de vill berätta. Det finns dessutom alltid etiska problem knutna till återgivandet av människors utsagor. Människor kan knappast förväntas att i stunden göra bedömningar av vad som kan uppfattas som alltför personligt eller vad som eventuellt skulle kunna skada dem själva. När vi läser frågelistsvar som människor suttit hemma på sin kammare och formulerat, vet vi väldigt lite om meddelarens skrivsituation eller livssituation just då. Vi vet heller inte vilken förförståelse de har av vad svaren ska användas till eller av vem och hur detta påverkar svaren (jfr Marander-Eklund 2011).

Att samla in frågelistsvar är ett hantverk vi har lärt oss i vårt arbete som etnologer. Men att beskriva hur vi arbetar med det, hur vi faktiskt gör, är en annan och betydligt svårare sak. Vi ska nedan föreslå sätt att strukturera ett stort och brokigt material genom att reflektera över hur vi själva sorterar och tematiserar.

Tematisering

För att illustrera hur redan insamlade frågelistsvar kan återanvändas, trots att de samlades in för länge sedan och i annat sammanhang, har vi valt att diskutera svaren på frågelistan LUF 182 *Televisionen*. Listan skickades ut av Folklivsarkivet 1989 och var en del i ett forskningsprojekt vid Etnologiska institutionen i Lund om 1900-talets svenska konsumtionsmönster. Projektet drevs av etnologen Orvar Löfgren och omfattade även mediers betydelser och dess del i nationaliseringen av Sverige (t.ex. Löfgren 1990). Vid ungefär samma tid skickades listor om samma ämne ut också av Norsk etnologisk granskning (NEG 156 *Bruken av TV*, 1990) och Folkloristiska arkivet vid Åbo Akademi (IF 1989/2 *TV-tittande*, 1989).

Det har nu gått ungefär 25 år sedan frågelistan skickades ut. Det lockade oss att läsa ett material som samlades in för ett bra tag sedan, men som samtidigt handlar om en tid som vi själva minns och har erfarenhet av. Ett framträdande tema i listan visar sig vara tv:ns introduktion i svenska hem kring 1960. Detta innebär att vi har dubbla historiska perspektiv: Mate-

rialet skrevs för 25 år sedan och handlar i stor utsträckning om en tid som då låg minst 30 år tillbaka.

Det finns ett 70-tal svar på listan. För att inte låta oss styras av de frågeställningar som var aktuella i det projekt inom vilken listan tillkom läste vi inledningsvis endast svaren och utgick från följande frågor. Hur läser jag materialet? Hur väljer jag teman och varför? Svaren läste vi var för sig och därefter träffades vi för att diskutera vad vi hade kommenterat och såg som intressant i respektive svar. Först när detta var klart läste vi själva frågelistan.

I de olika forskningsprojekt där vi arbetat med frågelistsvar har analysfasen ofta inletts med att vi koncentrerat läst hela materialet och sökt efter i förväg formulerade teman. Samtidigt har vi också försökt vara öppna för nya infallsvinklar. Givetvis fungerar det olika i olika projekt. I vissa är blicken mer tydligt riktad medan den i andra är mer sökande. I början av läsningen är ofta alla frågelistsvar spännande eftersom de är så olika. Efter ett tag förändras upplevelsen av texterna och det börjar dyka upp svar som inte känns fullt så intressanta. Berättelserna upprepas och det börjar kännas tråkigt. Samtidigt ter sig materialet i detta stadium ofta överväldigande stort och närmast ohanterligt. Det är lätt att tvivla och börja undra om det över huvud taget är möjligt att skapa ordning och överblick. Det känns varken kul eller görbart i vissa skeden. Detta förändras dock under bearbetningsprocessen.

Det sätt som vi vanligtvis använder oss av för att skapa ett system för materialet är att strukturera det enligt teman. Etnologerna Billy Ehn och Orvar Löfgren skriver i boken *Kulturanalys* hur en "väg för kulturanalysen är att kartlägga teman i en världsbild eller ett system av föreställningar" som resulterar i en söklista (Ehn & Löfgren 1982:27). De ger som exempel *kaos och ordning*, *natur och kultur* och *tid*. Söklistan, skriver de, kan "vara ett redskap för att exotisera en alltför välbekant kultur" (Ehn & Löfgren 1982:29). Vid läsningen av tv-listan fastnade vi båda, trots att vi alltså läste svaren var för sig, för följande teman: *Rutiner och ritualer*, *Det tekniska*, *Det sociala sammanhanget*, och *Rumslighet och förändring*. Nedan följer några exempel på vad vi fann under respektive tema.

Rutiner och ritualer kring tv-tittandet

Det kan konstateras att 1960-talets motsvarighet till dagens fredagsmys var lördagsmys: Man både arbetade och gick i skolan på lördagarna och det var på lördagskvällarna som de stora nöjesprogrammen sändes. Det blir tydligt hur televisionen, som då var ny i svenska hem, starkt bidrog till att strukturera veckan och dygnet. Flera meddelare skriver om hur de valde fritidsaktiviteter som inte kolliderade med tv-dagar eller hur man tittade i tv-tablån innan man ringde hem till någon. I början var onsdagar tv-fria dagar då inga program sändes. Men det visar även hur sändningstiderna styrde rutinerna. Under tv:s barndom berättar en del meddelare hur de gjorde tv-tittandet till en ritual. En meddelare skriver till exempel att: "När Olle Björklund avslutade tv-nyheterna, med att visa väderkartan, då var det tid för mig att gå och lägga mig" (M 20653). När tv så småningom blivit en del av vardagen blev det rutin att se vissa program eller att dricka kaffe till Rapport på kvällen, eller ha sitt handarbete redo. All koncentration riktades inte längre lika aktivt mot tv:n när man väl vant sig.

Det tekniska

I flera av svaren finns konkreta beskrivningar av hur meddelarna stod utanför en viss radioaffär när fotbolls-VM sändes 1958. Inte sällan var detta den första tv-sändningen man såg. När väl den egna apparaten var inköpt var det ofta på avbetalning och inte sällan var det den äldre generationen som tog initiativ. Många minns i vilken affär och av vem de köpte den första tv-apparaten. Besöket beskrivs noggrant: "Själva köpte vi TV på hösten 1960, från en firma Evertsson i Landskrona förmedlat av Algot Isaksson i Rönnarp vid Tågarp som satte upp den med antenn på skorstenen" (M 20663). Den nya tekniken kommenteras på flera sätt. Några berättar att de alltid varit intresserade av "nymodigheter" och därför var snabba att skaffa en tv. Andra berättar mer om själva installationen och hur de försökte få tekniken att fungera genom att testa olika slags antenner. De diskuterar mottagningskvalitet, redogör för vilken typ av tv-apparat de skaffade med mera. För en del av meddelarna var det dessutom relativt nyligen de fått tillgång till elektricitet. För vissa är det inte helt tydligt vad som kom först,

tv-inköpet eller antenninstallationen. I flerfamiljshusen styrde helt enkelt installationsmöjligheterna såväl tv-inköpet som tv:ns placering.

Det sociala sammanhanget

Meddelarna skriver att de ofta gick hem till andra för att se på tv. Till dem som var bland de första i bekantskapskretsen som skaffade apparat kom ofta vänner och grannar på besök för att se något program. En del berättar om det roliga i att samlas på detta sätt. Andra tog avstånd från att tillsammans sitta tysta och se på vad en del kom att kalla "dumburken". Ytterligare andra kände sig utnyttjade eftersom de varje tv-kväll hade huset fullt med folk som förväntade sig bli serverade tilltugg. Till en början fanns inte så många program och det blev därför av betydelse att se det som visades: "Sen blev det ju så att det nästan hörde till allmänbildningen att ha sett de olika programmen som diskuterades", skriver en meddelare (M 20624). Genomslaget fick dessutom kommersiell betydelse: "Min mor berättade att en gång, när Ria Wägner haft ett program och där visat en maträtt, då var ingredienserna till denna rätt helt slut i mataffären, där hon brukade handla" (M 20653). Program som nämns i många svar är Hylands hörna, Perry Mason, Kvitt eller dubbelt (Tiotusenkrönsfrågan) och Bröderna Cartwright liksom westernfilmer och stora idrottsstävlingar som Olympiska spelen i Rom 1960 och fotbolls-VM 1958. Flera nämner specifika nyhetsuppläsare och programledare, som exempelvis Olle Björklund och Gun Hägglund, som fick status som kändisar.

Rumslighet och förändring

Under tv:s barndom gavs en hel del råd om den ideala ljussättningen och placeringen. Avståndet mellan tv-skärmen och sittplatsen liksom ljussättningen diskuteras i många svar. Den sortens berättelser om själva tv-situationen blir mindre detaljerade ju närmare samtiden meddelarna kommer i sina berättelser. Som van tv-tittare skriver man mer om själva tv-programmen. Många beskriver dessutom ingående hur de använder tv:n som möbel med duk och prydnadssaker på. Det nya mediet skapade dessutom en ny vokabulär: "Jag minns något man kallade 'TV-socka' eller tofflor. Det

var ett par tofflor tillverkade i galon, som låg hoprullade i en liten påse med dragsnodd. Påsen var i samma material som själva tofflorna. Jag hade själv ett par som var guldfärgade. Snygga, tyckte jag själv" (M 20653). När meddelarna skriver om nuet, det vill säga 1989, skriver de att de numera aldrig ser på tv när de har gäster: "Det anses nog inte lika kulturellt nu att titta på tv som förr", skriver en meddelare (M 20669). En annan belyser gemenskap ur en annan vinkel genom att hon poängterar att "kanske ser jag lite mer på tv nu sedan jag blivit ensam, det är ju faktiskt ett sällskap" (M 20666).

Kontextualisering

Som vi påpekade inledningsvis är tolkningsarbetet en krävande process genom att den tar tid. Vi vacklar mellan olika teman, ifrågasätter vilka som är mest relevanta och under vilka teman olika citat ur svaren ska placeras. Men det är också en kreativ process eftersom det kan leda till överraskande kopplingar. Så här långt komma i analysen av frågelistsvaren märker vi att vi har behov av kontext, ett större sammanhang. Kan vi verkligen besvara forskningsfrågorna endast med detta material? Vad kan vi använda det till? Går det att generalisera utifrån det? Hur tillförlitligt är det? Nu har vi behov av att veta mer om tv:s intåg i svenska hem. Vi vill lyfta oss från meddelarnas konkreta berättelser och se mer av tiden och fenomenet via annan forskning. I detta specifika fall handlade det om att kontextualisera tv:s genombrott i Sverige.

TV kom jämförelsevis sent till Sverige av såväl ideologiska som statsfinansiella skäl. Kritikerna menade att det var en typisk amerikansk företeelse i sin ytlighet med risk för förfackning (Hadenius 1998:137). Vi känner igen argumentationen från senare tider, men också från andra mediediskussioner. 1951 tillsattes en första utredning om tv:s roll, i folkmun kallad "Televisionsfördröjningskommittén". Den sågs som ett instrument som skulle kunna hålla samman familjen i en tid då kvinnorna börjat förvärvsarbeta och de framväxande ungdomsgängens uteliv betraktades som hotfulla. Detta var helt enkelt en medveten politik (Kleberg 1999:99). Att tv-industrin dessutom kunde erbjuda attraktiva apparater för hemmiljön underlättade för att skapa ett nytt behov. Till en början stod tv i en

sorts idealistisk folkbildningstjänst vilket betonades i 1954 års televisionsutrednings betänkande *Televisionen i Sverige*. Men helt okomplicerat var det naturligtvis inte med tv: Det fanns en rädsla för medborgarnas passivisering och att för mycket orientering mot hemmet och familjen skulle leda till minskat deltagande i folkbildande, kulturella och politiska aktiviteter utanför hemmet (Kleberg 1999:12).

I frågelistsvaren skriver många att de såg fotbolls-VM redan 1958, antingen i en radiohandlares skyltfönster eller på en nyinstallerad tv. Detta kan betecknas som tv:s genombrott. Den 8 juni 1958 var det stora eldprovet för svensk television med VM i fotboll på Råsunda fotbollsstadion. Evenemanget ledde till en stor licensökning (Hadenius 1998:161). Tiden mellan 1956 och 1960 brukar sägas vara den period då tv etablerades i Sverige. Det gick betydligt snabbare att introducera tv än förväntat. År 1960 sändes det 1000 timmar i tv och 1969 var det 3000. Licenserna ökade under samma tid från 800 000 till 2 400 000 (Hadenius 1998:182). Färg-tv testades 1967 och introducerades 1969, samma år som ytterligare en kanal, TV2, togs i bruk (Hadenius 1998:223).

Frågelistmaterialet visar hur tv-konsumtionen relativt snabbt avdramatiserades. Detta gäller även andra mediers institutionaliseringshistoria, från introduktion och det exotiska till vardaglig rutin. Idag har vi en mediekompetens som gör att vi kan förhålla oss till medier på ett helt annat sätt än man gjorde när de introducerades. Det gör att till exempel tv-tittandet på 2010-talet aldrig kan bli vad det var på 1960-talet. Det tidiga 1960-talet var en sorts pionjärtid. Efter det kom rutiniseringen som sedan följdes av en period av naturalisering, då man till exempel "slötittade" på tv, vilket är ett tydligt tecken på institutionalisering (Löfgren & Wikdahl 1999).

Reflektion

När vi läser svaren blir det uppenbart att meddelarna har olika livssituationer. Detta spelar roll för vad de ser, vad de minns av tv:s introduktion och hur de skriver om dess betydelse och funktion. Ibland håller sig meddelaren inte till ämnet, ibland görs inte de utvecklingar som vi som läsare hade önskat. Andra gånger tar berättelsen i gengäld en helt annan vändning och blir mer intressant än det som egentligen efterfrågas (jfr Bolstad Skjelbred

2005:84). Ibland leder svaren till att ytterligare frågor uppstår. Därför var det både spännande och frustrerande när vi väl läste frågelistan. I listan frågas "Ansågs det lyxigt och statustyngt att ha tv till en början?" och många skriver om status. Men vad menar de som formulerat listan, liksom de som svarat, med status? Ska det tolkas som att det gav hög status att vara öppen för nymodigheter och vara bland de första att skaffa tv? Eller att teknikintresse och kunskap om utbud av tv-modeller och hur antenner ska monteras gav status? Eller handlar det om ekonomi och att ha råd att skaffa tv?

Vi som nu läser detta 25 år efter att listan skickades ut gör sannolikt andra kopplingar mellan material och samtid än vad forskaren som läste det i början av 1990-talet gjorde. Berättelserna om när färg-tv kom jämför vi med när platt-tv ersatte tjock-tv, det vill säga 2010-tal. Det är lätt att jämföra hur meddelarna talar om 1960-talets antenninstallationer, kamp för bra bild och teknikfrustration med dagens bredbands- och fiberinstallation, diverse tillbehör och de många val dagens tv-tittare måste göra. Vi konstaterar också att det idag uppfattas vara de unga som är drivande i familjen då det gäller att skaffa ny teknik, medan det i tv:s barndom framför allt var de äldre, åtminstone enligt frågelistsvaren. Visserligen poängteras det att det ofta var de yngre som ville ha tv men initiativet kom från de äldre som både var de som lärde sig tekniken och som hade de ekonomiska möjligheterna: "Det var mest de äldre i vår bekantskapskrets som först skaffade tv – de hade ju bäst råd" (M 20657). Med ett historiskt perspektiv blir det således möjligt att säga något om såväl dåtid som nutid.

En reflektion vi gjorde redan i början av läsandet är att meddelarna förefaller ha en harmonisk bild av tv:s ankomst i svenska hem. Få skriver att tv var kontroversiellt, trots att den frågan ställdes i frågelistan. Att frågan överhuvudtaget finns med säger mer om den tid då frågelistan formulerades. Men vi insåg också att vår bild av 1960-talet är att tv var ett omdebatterat medium. Vår samtid påverkar hur vi ser på det som varit, men det sätt vi uppfattar det förflutna på spelar roll även för hur vi tolkar nuet.

Frågelistmaterialet handlar både om den tiden meddelarna skriver om, 1960-talet, och den tid då de skriver, 1990-talet. För vår del, vi som nu läser det, handlar det dessutom om vår samtid. Det handlar om våra erfarenheter, som både är specifika och allmänna, och om våra föreställningar om de olika tidpunkterna, de olika sammanhangen och människorna. Att

vara medveten om sina erfarenheter och hur de påverkar läsningen är av betydelse liksom *när* svaren läses.

Saknar vi då några frågor i listan, som vi hade ställt om den hade formulerats av oss idag? En aspekt som vi båda är intresserade av, men som inte förfaller ha varit lika tydlig vid formulerandet av frågelistan, är platsens betydelse. Meddelarna talar om exempelvis tv-sändarens placering i landskapet: "Under 1959-1960 blev det mer och mer tal om TV här i samhället. Bälshultssändaren skulle byggas 76 meter hög. Under utbyggnadstiden var det folkvandring dit. Bälshult blev målet för söndagsutflykten" (M 20644). Var den fanns hade betydelse för utsändningen, det vill säga vilken kvalitet tv-bilden fick. Sändarna syntes i landskapet och de, liksom alla antenner, måste ju ha förändrat bilden av såväl landsbygd som stad. Men det förefaller, åtminstone 1989 när svaren skrevs, som ganska opproblematiskt och mer som ett teknikutvecklingssteg som togs i folkhemmet. Var det därför frågan inte ställdes? Motsvarande har skett sedan mobiltelefonernas insteg. Reaktionerna har tidvis varit starka när det gäller bygande av mobilmaster eftersom de både förändrar landskapet och kanske avger skadlig strålning. Fanns sådana rädslor 1960? Eftersom våra forskningsintressen har ändrats ser vi detta. Hade vi arbetat med listan 1989 hade vi kanske inte gjort det.

De tekniska förutsättningarna och forskarens tillgång till hjälpmedel skiljer sig också åt mellan olika tider. Samtidigt som vi läser svaren på tv-listan och skriver denna artikel kan vi googla alla okända namn och företeelser och få veta sådant vi inte har kunskap om, som till exempel vem Björklund var som många skriver om och hur det gick i OS i Rom 1960. Under de år vi varit verksamma som forskare har mycket förändrats. När tv-listan liksom de listor vi använde för våra avhandlingar, LUF 188 *Fäder och faderskap* och LUF 190 *Ska vi gå på bio?*, skickades ut (1989, 1992 respektive 1993) fick vi gå till universitetsbiblioteket för att leta material såväl som andra kompletterande uppgifter (Hagström & Sjöholm 2003). Detta tog betydligt längre tid. Samtidigt skapar dagens tekniska möjligheter andra dilemman. Vid läsningen och tematiseringen fastnade vi till exempel framför youtube-klipp från Bonanza, som serien om Bröderna Cartwright hette i original, och Wikipediaartiklar om olika tv-program. Vi fick ständigt påminna oss själva om vad som var vårt egentliga syfte med sökningarna.

Sökarljustet

När vi började läsa etnologi i mitten av 1980-talet talades det om "rörligt sökarljus". Det var ett begrepp som myntades av etnologen och sociologen Börje Hanssen och handlar om att skapa medvetenhet om att när vi väljer teoretiska perspektiv, forskningsfrågor, metod och material så sätter vi fokus på – eller ljussätter, för att fortsätta metaforen – vissa saker, medan andra hamnar i skugga (Ehn & Löfgren 1996). Att rikta sökarljustet åt olika håll är ett sätt att bibehålla öppenheten inför nya teman och att motverka att alltför tidigt "läsa" förståelsen av materialet.

När vi använder oss av detta sätt att arbeta med frågelistsvar brukar det leda till stora och tunga textdokument. Att samtidigt vara både öppen och försöka ha skärpa i analysen gör att forskningen i ett inledande skede kan kännas lite väl rörlig. I vår första version av materialgenomgången citerar vi mycket rikligt ur materialet. Det kan till exempel vara uppräknningar av alla tv-program som nämns i de olika svaren, som under temat Rutiner och ritualer ovan. Samtidigt kommenterar vi det vi citerar eller reflekterar över vid läsningen. I detta exempel var det bland annat noteringar om att "googla Gun Hägglund" och "kolla när Kvitt eller dubbelt började sändas".

I nästa steg försöker vi hitta teman i våra egna dokument. Vi arbetar parallellt med dokumentet på skärmen och med en pappersutskrift där citaten och reflektionerna struktureras med hjälp av överstrykningspennor, anteckningar i marginalen och färgmarkeringar. Ibland klipps dokumentet i små bitar utefter teman och placeras på golvet. Det ser kaotiskt ut och för en utomstående obegripligt. Det är en del av processen som tar tid, är jobbig och bitvis frustrerande. Ibland har vi försökt effektivisera arbetet på olika sätt, hoppa över något moment av processen och rationalisera tillvägagångssättet. Det har dock alltid visat sig att det inte fungerar som tänkt. Att bearbeta material tar tid. Läsandet och citerandet handlar inte bara om att skriva av och strukturera. Tänkandet och bearbetningen sker parallellt. Det finns helt enkelt inga genvägar, åtminstone inte om man vill att analysen ska vara grundad i empirin.

Men även om det är jobbigt och paniken bitvis lurar under denna fas av arbetet eftersom det går så långsamt och ter sig så oöverskådligt, är det också spännande och roligt. Att låta sig uppslukas av materialet och vara

”i” det på detta sätt är en speciell känsla. Så småningom kan vi inte bara urskilja mönster utan också börja tolka och se vad som framträder. Somligt betonas och annat läggs åt sidan. För detta behövs teoretiska verktyg för att komma vidare i analysen. Då vi i arbetet med tv-listan jämförde våra tillvägagångssätt och blev varse hur lika vi arbetar, blev vi medvetna om hur det kulturanalytiska angreppssättet präglar oss, kanske till och med har internaliserats i oss. Det blev tydligt hur självklart det är för oss att arbeta med exempelvis begrepp som *perspektivering*, *kontrastering* och *dramatisering* (Ehn & Löfgren 1982:107ff). Perspektivering handlar om att ställa frågor som hjälper till att göra sig främmande inför det självklara och invanda. Kontrastering är ett sätt att finna grundläggande kulturella teman: Att fråga sig vad något är och vad det inte är. Dramatisering handlar om att söka det atypiska, leta kulturella brytpunkter och avvikelser. Genom avvikelserna skapas medvetenhet om det som betraktas som det normala.

Att analysera är en process som innefattar att organisera, abstrahera, integrera och syntetisera. Analysen börjar egentligen redan under skapandet av frågorna i frågelistan – om det nu är man själv som är involverad i den processen – alternativt när läsningen börjar. Det sker sedan i flera steg: Från helhet då man ser mönster till delar då allt sönderfaller i individuella berättelser till att återigen se och framför allt skapa helheter.

Vilka mönster som framträder vid läsning av ett källmaterial är också en fråga om *hur* det läses. Om forskningsfrågorna redan är formulerade läser man på ett visst sätt. Andra gånger används ett mer öppet förhållningssätt och forskaren strävar efter att låta sig överraskas. Vid läsningen av svaren på tv-frågelistan utgick vi från att vi använde vad vi har benämnt ett ”rörligt sökarljus”, men inser samtidigt att de intressen och de erfarenheter vi har, både vad gäller frågelistor och forskning i allmänhet, styr vad vi uppmärksammar och vad vi inte ser. När vi tillsammans började diskutera de teman vi var för sig funnit i materialet blev det tydligt att vi inte hade läst så förutsättningslöst som vi avsåg och trodde. Till och med det praktiska tillvägagångssättet var relativt likt varandra. Vi arbetade båda med färgmarkeringar för återkommande teman. Vi hade visserligen till viss del fastnat för olika delar av berättelserna, men på det hela taget var överensstämmelsen stor.

Slutsatser och insikter

Frågelistmaterial kan användas på många sätt. Museer och arkiv använder det för faktainsamling, dokumentation och underlag för utställningar. Som forskare finns det flera skäl att arbeta med frågelistor. De kan fungera som utgångspunkt för att formulera forskningsfrågor för större forskningsprojekt, för att samla uppgifter kring ett specifikt ämne och dokumentera händelser och företeelser, samt för att undersöka människors förhållningssätt till olika fenomen.

Att använda frågelistor för att skapa forskningsmaterial är en förhållandevis tidseffektiv och billig metod. Eftersom det redan finns stora nätverk blir det många svar och olika röster på kort tid (Hagström & Marander-Eklund 2005:16). Materialet är då det når arkivet och forskaren redan "färdigt" och behöver inte, till skillnad från intervjuer och observationer, transkriberas eller renskrivas. När det gäller de allmänna listorna, det vill säga de som inte är riktade mot en viss grupp utan sänds till de fasta meddelarna, nås även de som inte är specialintresserade av den aktuella listans tema (Sjöholm 2005:113).

Att arbeta med frågelistmaterial är ett sätt att relativt enkelt få tillgång till personligt och individnära material. Eftersom i princip alla meddelare besvarar mer än en frågelist finns det också goda möjligheter att följa samma person via olika teman och därmed komma ännu närmre "den lilla människans" historia (Vallström & Lennartsson 2014:3). En nackdel är som sagt att den som formulerat listan inte har någon kontroll över hur frågorna uppfattas av dem som ska besvara den. Att besvara en lista tar tid vilket innebär att en del meddelare ibland avstår trots att de hade tänkt svara. För en forskare som arbetar med svaren på en äldre lista innebär det faktum att den har utformats av någon annan i en annan tid en begränsning. Svaren styrs av dess innehåll och utformning och syftet bakom den var kanske ett helt annat (Ekrem 2005). Att ett motiv återkommer i många svar, eller att något ämne som tycks väsentligt tvärtom saknas, beror vanligen på hur frågelistan är utformad. Det är därför viktigt att vid läsningen av svaren hela tiden förhålla sig till frågelistan och de teman och frågor som ingår (Bolstad Skjelbred 2003).

En vanlig kritik av kvalitativ metod är att resultatet inte är generaliser-

bart, bland annat för att antalet informanter är allt för få och för att materialet är subjektivt (se t.ex. Ryen 2004:93f). Men trots svarens subjektiva karaktär kan utsagorna ändå äga giltighet långt bortom de enskilda meddelarna (Fägerborg 2011:62). En berättelse kring exempelvis livet med tv innehåller stoff som berör en människas liv och villkor men påfallande ofta finns det delar som har vidare betydelse genom att de har generell giltighet. Det upptäcker forskaren ofta efter att ha läst ett större antal svar och relaterat det samlade materialet till ett större sammanhang. Ett enskilt frågelistsvar bidrar på så sätt till den samlade kunskapen om hur människor har format sitt sätt att leva under en viss tid, på en viss plats, under vissa omständigheter. I kvalitativa källor, och i synnerhet i frågelistmaterialet, länkas individperspektivet till större sammanhang som genomgripande samhällsförändringar och strukturella företeelser belyses genom enskilda människors berättelser om sina liv (Fägerborg 2011:62).

Ett historiskt angreppssätt är en av flera metoder att se sin egen samtid (jfr Hörnfeldt 2014:33, Svensson 2012). Här har vi diskuterat det via frågelistmetoden. Vi fann vid flera tillfällen att vi relaterade det som stod i svaren, både vad gäller den tid som beskrivs och den tid då svaren skrevs, till vår egen tid. Att jämföra låg nära till hands. Syftet har varit att dels reflektera över hur vi kan återanvända redan insamlat material, dels formulera hur vi gör för att hantera ett material med flera tidsdimensioner. I enlighet med vår egen kulturanalytiska skolning blev vi medvetna om hur snabbt vi föll in i att se skillnader och likheter liksom kontinuitet och förändring. Vi såg också hur våra senare forskningsintressen präglade vårt sätt att läsa materialet.

Vi reflekterade även över varför vi hela tiden fastnade i detaljer i svaren. Var det vår "etnologiska blick", letandet efter det lilla som visar på det stora, som avgjorde vad vi fastnade för? Mellan varven blev vi uppslukade. Det var svårt att inte fördjupa oss i tv-historia. Nu var ju inte vårt främsta syfte att lära oss något om tv:s introduktion i svenska hem. Men vi hakade upp oss på tv:s första tid och blev fascinerade av detaljer som roade oss snarare än att ägna oss åt medveten analys. Med ett fångslande källmaterial är det svårt att undvika att så sker. Tydliga forskningsfrågor från början gör det lättare att hålla fokus genom forskningsprocessen och inte fastna i utvecklingar. Det är en balansgång mellan att hålla den röda tråden och

samtidigt vara öppet för nya ingångar och uppslag.

Avslutningsvis vill vi poängtera att det går utmärkt att använda källor som samlats in i andra sammanhang, under andra tider och av andra än forskaren själv. Det är dock viktigt att ta reda på *varför* det samlades in och ta hänsyn till tidsliga och rumsliga sammanhang. Det är också viktigt att inte bara ta del av svaren utan även själva frågelistan eftersom svaren styrs av vilka frågor som ställs och hur de är formulerade.

Referenser

Arkiv

Lund

Folklivsarkivet

HC1 *Frågor om offer och sjukdomar* (1932)

LUF 182 *Televisionen* (1989)

LUF 188 *Fäder och faderskap* (1992)

LUF 190 *Ska vi gå på bio?* (1993)

LUF 193 *Min trädgård* (1994)

LUF 210 *Att resa med buss förr och nu* (2003)

LUF 228 *Körsång* (2009)

LUF 233 *Trädgården* (2010)

LUF 236 *Cykling* (2012)

LUF 239 *Hemmet* (2014)

Svar på LUF 182 *Televisionen*: M 20609 – M20672, M 23773

Åbo

Folkloristiska arkivet vid Åbo Akademi

IF 1989/2 *TV-tittande* (1989)

Stockholm

Nordiska museet

Nm1 Härads-, socken- och byorganisation (1928)

Oslo

Norsk etnologisk granskning

NEG 156 *Bruken av TV* (1990)

Internet

Dansk Folkemindesamling: Fortel selv til arkivet. http://www.kb.dk/da/nb/fag/dafos/Brug_arkivet/Fortael_selv_til_arkivet/index.html (2015-01-15)

Institutet för språk och folkminnen: Berätta för oss! <http://www.sprakochfolkminnen.se/folkminnen/beratta-for-oss.html> (2015-01-15)

Litteratur

Ahlqvist, Carina 2005. "Skolelevernas dokumentation". I: Nordström, Annika (red.): *Jul i Sverige 2003-2004*. Göteborg: Språk och folkminnesinstitutet.

Bryman, Alan 2011. *Samhällsvetenskapliga metoder*. 2., [rev.] uppl. Malmö: Liber.

Ehn, Billy & Löfgren, Orvar 1982. *Kulturanalys: ett etnologiskt perspektiv*. Stockholm: Liber Förlag.

Ehn, Billy & Löfgren, Orvar 1996. *Vardagslivets etnologi: reflektioner kring en kulturvevetenskap*. Stockholm: Natur och kultur.

Ekrem, Carola 2000. "Att skriva är att förtydliga sitt liv. Folkkulturarkivets frågebrev och sagesmannanät". *Källan* nr 1.

Ekrem, Carola 2005. "Vad vill vi veta? Att utforma en frågelista". I: Hagström, Charlotte & Marander-Eklund, Lena (red.): *Frågelistan som källa och metod*. Lund: Studentlitteratur.

Fägerborg, Eva 2011. "Intervjuer". I: Kaijser, Lars & Öhlander, Magnus (red.): *Etnologiskt fältarbete*. Lund: Studentlitteratur.

Hagström, Charlotte & Sjöholm, Carina 2003. "Frågelisters roll i forskningen. Två exempel på tillämpning". I: Nilsson, Bo G, Waldetoft, Dan & Westergren, Christina (red.): *Frågelist- och berättarglädje. Om frågelistor som forskningsmetod och folklig genre*. Stockholm: Nordiska museets förlag.

Hagström, Charlotte & Marander-Eklund, Lena 2005. "Att arbeta med frågelistor. En introduktion". I: Hagström, Charlotte & Marander-Eklund, Lena (red.): *Frågelistan som källa och metod*. Lund: Studentlitteratur.

Hadenius, Stig 1998. *Kampen om monopolet. Sveriges radio och TV under 1900-talet*. Stockholm: Prisma.

Hörfeldt, Helena 2014. "Etnologiska möjligheter. Om rörlighet mellan historia och samtid". *Kulturella Perspektiv* nr 3.

Kleberg, Madeleine 1999. *Skötsam kvinnoosyn: Hem- och familjereportage i svensk TV under åren 1956-1969*. Stockholm: Journalistik, medier och kommunikation, Stockholms universitet.

Lilja, Agneta 1996. *Föreställningen om den ideala uppteckningen. En studie av idé och praktik vid traditionssamlade arkiv. Ett exempel från Uppsala 1914-1945*. Uppsala: Skrifter utgivna genom Dialekt- och folkminnesarkivet i Uppsala.

Löfgren, Orvar 1990. "Medier i nationsbygget. Hur press, radio och TV gjorde Sverige svenskt". I: Hannerz, Ulf (red.): *Medier och kulturer*. Stockholm: Carlssons.

NYA FRÅGOR TILL GAMLA SVAR

- Löfgren, Orvar & Wikdahl, Magnus 1999. "Domesticating Cyberdreams. Technology and Everyday Life". I: Lundin, Susanne & Åkesson, Lynn (red.): *Amalgamations. Fusing Technology and Culture*. Lund: Nordic Academic press.
- Marander-Eklund, Lena 2011. "Livet som hemmafru". I: Marander-Eklund, Lena & Östman, Ann-Catrin (red): *Biografiska betydelser. Norm och erfarenhet i levnadsberättelser*. Gidlunds förlag.
- Ryen, Anne 2004. *Kvalitativ intervju: från vetenskapsteori till fältstudier*. Malmö: Liber ekonomi.
- Sjöholm, Carina 1999. "Biobiljetter, filmprogram och frågelistor". I: Bergquist, Magnus & Svensson, Birgitta (red.): *Metod och minne. Etnologiska tolkningar och rekonstruktioner*. Lund: Studentlitteratur.
- Sjöholm, Carina 2005. "Gå på bio och läsa böcker. Materialets status och metodens betydelse". I: Hagström, Charlotte & Marander-Eklund, Lena (red.): *Frågelistan som källa och metod*. Lund: Studentlitteratur.
- Skjelbred, Ann Helene Bolstad 2003. "Mor og barn. Om Lily og meg og to spørreliste". I: Nilsson, Bo G, Waldetoft, Dan och Westergren, Christina (red.): *Frågelist- och berättarglädje. Om frågelistor som forskningsmetod och folklig genre*. Stockholm: Nordiska museets förlag.
- Skjelbred, Ann Helene Bolstad 2005. "Pizza i Norge. Frågelistan som kunskapskälla". I: Hagström, Charlotte & Marander-Eklund, Lena (red.): *Frågelistan som källa och metod*. Lund: Studentlitteratur.
- Skott, Fredrik 2008. *Folkets minnen. Traditionsinsamling i idé och praktik 1919-1964*. Göteborg: Institutet för språk och folkminnen i samarbete med Göteborgs universitet.
- Svensson, Birgitta 2012. *Varför etnologi?* Lund: Studentlitteratur.
- Vallström, Maria & Lennartsson, Rebecka 2014. "Etnologi och det förflutna. Plocka rusinen ur kakan eller missa Jesusbarnet i krubban?" *Kulturella Perspektiv* nr 3.
- Öhlander, Magnus 2011. "Utgångspunkter". I: Kaijser, Lars & Öhlander, Magnus (red.): *Etnologiskt fältarbete*. Lund: Studentlitteratur.

Efterord

Lars-Eric Jönsson & Fredrik Nilsson

Tre grundhållningar förenar kulturhistoriker; ett fokus på människans förmåga till meningsskapande (människan som kulturbyggare); en ambition att söka efter kollektiva mönster; en hermeneutisk, tolkande metod (Green 2008:4). Samma grunder präglar etnologins hållning till historia och kulturhistoria; meningsskapande processer eller tillblivelser betonas framför struktur; vardagens triviala vanor, rutiner, ritualer och handgrepp anses avslöja kulturella mönster; individen definieras som historiens handlande och kännande subjekt; tiden, rummet och den sociala miljön påverkar individens handlingsmöjligheter. I denna bok har författarna visat hur man kan arbeta kulturanalytiskt med olika källor i syfte att förstå eller belysa historiska fenomen och processer.

Som nämndes i inledningen kan arkivet ses som en kontaktpunkt mellan det förflutna och forskaren. Men arkivet och dess handlingar talar inte till oss på egen hand. Vi behöver metoder för att systematiskt samla in källmaterial och dessutom avlocka den information, vi behöver analytiska verktyg för att förstå och tolka våra källor. Det förflutna kan inte återskapas, däremot kan vi tolka och beskriva det med utgångspunkt i tillgängliga källor. Genom detta arbete producerar vi kulturhistoria.

Ambitionen med den här boken har varit att visa hur olika typer av källor och metoder kan hjälpa oss att förstå och skapa kunskap om såväl det förflutna som nutiden. Det finns ingen universallösning, inte en enstaka metod eller källa som fungerar likt besvärjelsen Sesam öppna dig. Varje metods giltighet, varje källas värde är alltid avhängig vilken fråga som ska besvaras och vilka teoretiska begrepp som formar studien. Inom etnologin

är det dessutom oftast forskningsfrågan snarare än materialet eller metoden som är undersökningens motor (till skillnad från en del andra historiska discipliner som ibland låter källorna bilda utgångspunkt för undersökningen). Genom att frågan är studiens motor är det vanligt att en kombination av metoder och källmaterial används i kulturanalytiskt präglade studier av det förflutna.

Historiska studier eller perspektiv kan dessutom i sig vara en metod som gör det möjligt att förstå det kulturellt specifika i nuet. Historia som distansskapande verktyg kan därmed avslöja något om sega strukturer likväl som snabb förändring.

Etnologer föredrar alltså i regel undersökningar som är frågestyrda. Frågan är i denna mening att likna vid ett grillspett som håller undersökningens delar på plats (Ehn & Löfgren 1996:101). Frågor kan formuleras med utgångspunkt i tidigare forskning, med utgångspunkt i teoretiska begrepp eller ett samhällsproblem eller -fenomen som är aktuellt i forskarens samtid. Ibland är det en kombination av dessa tre som driver fram en fråga.

I det här avslutande kapitlet vill vi helt kort reflektera och sammanfatta några av de viktigaste lärdomarna vi har gjort i bokens kapitel. När vi har skrivit om metoder har vi grovt sett syftat på:

- källorna, vilka de kan vara, hur vi får tillgång till dem och hur vi kombinerar och värderar dem.
- de analytiska metoderna, det vill säga hur vi gör för att undersöka och analysera våra källor.

Källorna

Historiskt material behöver inte enbart handla om enstaka skriftliga dokument. Vi har givit exempel på hur också arkivaliska serier, fotografier, byggnader, kläder och andra materiella ting kan ligga till grund för kulturanalys av det förflutna. De bär alla spår från och ledtrådar till det förflutna. De kan användas för att säga något om, till exempel, en byggnads historia, men också den tid i vilken byggnaden uppfördes, användes och återanvändes. Det är också möjligt att skapa ett material som i viss mån refererar till det

förflutna genom så kallade frågelistor. Ett sådant material ger inte nödvändigtvis forskaren tillgång till det förflutna. Det är ju knappast att betrakta som en kvarleva från det förflutna utan snarare som resultatet av en eller flera människors minnen. Med försiktighet och genom att kombinera denna metod med andra kan man emellertid konstruera en bild av den period, eller det fenomen i det förflutna, som frågelistan kretsar kring. Vi har också noterat att det är möjligt att utgå från egna erfarenheter och observationer i studier av det förflutna. Genom att närmast autoetnografiskt röra sig i ett rum kan man ställa viktiga frågor, rörande exempelvis genus, klass eller andra maktordningar, och som kan fördjupas med hjälp av andra källor och metoder. Huvudpoängen här är att ingen källa på förhand är diskvalificerad för en kulturhistoriskt inriktad etnologi. Under förutsättning att de hjälper undersökningen framåt är alla sorters källor värda att tas i beaktande.

Detta innebär att källor alltid måste läsas med källkritiska ögon. I kulturanalytiska studier av det förflutna används källkritiken för att utvinna kunskap om människors sätt att tänka och agera i det förflutna. Historiska källor avslöjar inte sanningar om händelser i det förflutna, men kan rymma förutfattade meningar, fördomar och medvetna eller omedvetna intentioner, vilket kan ge ledtrådar till föreställningsvärldar, sociala hierarkier och maktrelationer.

Vid studier av det förflutna behövs, som framgått, ofta en kombination av källor. Detta gör det möjligt att skildra ett skeende ur flera vinklar, men det möjliggör också en känsla av mättnad. När denna mättnad infinner sig är det möjligt att leverera ödmjuka, men hållbara slutsatser. Vad som är "tillräckligt" med material går aldrig att avgöra en gång för alla (mättnadskänslan kan komma snabbt eller dröja), utan är alltid relaterat till forskningsfrågan.

Det är inte forskarens uppgift att enbart återge innehåll i källor. Vår uppgift är att analysera innehållet i källorna i syfte att svara på våra frågor. I denna mening är källorna att betrakta som stumma. De säger inget på egen hand och det är vår uppgift att få dem att tala, att locka fram betydelser ur dem. Det är möjligt genom att använda olika typer av källor, men också genom att använda sig av olika teoretiska begrepp eller genom att relatera materialet till tidigare gjorda studier av samma eller liknande fenomen. Detta leder oss in mot lärdomar om analytisk metod.

Analytisk metod

I många humanistiska och samhällsvetenskapliga discipliner är närläsning en viktig metod och det handlar om en djupgående, ofta repetitiv läsning av ett material. Det handlar om att avkoda betydelsebärande sammanhang i en förfluten kontext. Närläsning kan fokusera på sådant som sägs i texter, men också sådant som inte kommenteras eftersom det, för den som författat texten eller tagit en bild, är självklart eller oväsentligt i en given kontext. Luckor, tystnader och mellanrum rymmer därmed också viktig information som kan bli föremål för tolkning.

Vid närläsning eller närstudier av källor kan små och till synes obetydliga detaljer utgöra viktiga ledtrådar till det förflutna, till kollektiva mönster, till kultur. Det kan handla om ett ord, ett ting, en idé, ett uttryckssätt eller en företeelse som återkommer i materialet; det kan vara något som väcker uppmärksamhet, debatt och starka känslor.

En förutsättning för att detaljerna eller ledtrådarna ska upptäckas är kunskap om det samhälle som detaljen återfinns i. Ibland omtalas detta som den tidsliga och rumsliga kontexten. Har man denna kontextuella kunskap så blir det enklare att upptäcka både upprepningar, eller förtätningar, och lakuner eller tomrum. Det är också kunskapen om en historisk kontext som gör det möjligt att skapa ny eller fördjupad kunskap som i sin tur kan utveckla och förändra vår uppfattning om just den aktuella kontexten. Samspelet mellan den lilla berättelsen och den stora är väsentligt, metodologiskt och analytiskt.

Genom att använda kulturanalytiska verktyg såsom perspektivering, kontrastering och dramatisering kan vi skönja mönster i materialet. Det handlar om tekniker som gör det möjligt att skapa distans till det självklara och invanda, att finna grundläggande kulturella teman, samt att söka efter det atypiska, eller kulturella brytpunkter och avvikelser.

Bortom metoderna

I våra exempel framgår hur metoder kan betraktas som redskap för att genomföra undersökningar, för att söka och samla in källmaterial och för att analysera det. Med ordet metod avser vi bland annat systematiskt och

planmässigt utförande. Delvis handlar detta om att vi har krav på oss att våra tillvägagångssätt ska vara transparenta och möjliga att upprepa. Vi ska kunna redovisa hur vi arbetar med källor för att besvara våra frågor. Delvis handlar det om att ha en uppsättning metoder till hands som inte måste uppfinnas för varje undersökning utan kan användas och utvecklas.

Om man har genomfört en kulturhistorisk undersökning – eller andra vetenskapliga undersökningar – vet man också att det inte räcker att följa regelboken, att vara metodisk, stringent, noggrann, ambitiös. Det krävs också andra egenskaper hos forskaren. Att vara nyfiken är alltid en bra start. Inne i undersökningen är intuition och förmågan att se möjligheter och samband viktiga egenskaper (se Ginzburg 1989:38, Nilsson 2016), liksom att leta i obanad terräng och att bejaka det ibland motsägelsefulla. Ett rejält mått av fantasi är också bra att ha så länge den inte får oss att tappa fotfästet i källorna. Av sådana ”ovetenskapliga” aspekter på forskningsprocessen vill vi särskilt framhålla begreppet *inlevelse*.

Alla som har arbetat med en lite större kulturhistorisk undersökning, som ett stort uppsatsarbete eller avhandling, har också med stor sannolikhet gjort sig förtrogen med ett eller flera arkiv. Sådan förtrogenhet bygger på att man lär känna sitt material, dess upphov och den verklighet, eller kontext, som omger källorna. Ungefär som man ibland riskerar att överta skrivsätt och ordval från arkivtexter, skapar denna förtrogenhet ibland också en känsla av att forskaren börjar tänka som den eller de som producerade källorna. Inom antropologin talar man ibland om ”going native”, det vill säga att låta sig omslutas av den plats, sociala miljö och kultur man studerar. Vi vill inte dra denna liknelse alltför långt, men ser ett visst släktskap med kulturhistorikerns förmåga till *inlevelse*. Om vi ändå skulle göra ett försök att metodologisera *inlevelsen* vill vi hävda att tid i arkivet har stor betydelse. Man måste umgås länge och intensivt med källorna för att bli förtrogen med dem. Vi tror också att man måste vara öppen för att låta källorna visa nya, oväntade riktningar för undersökningen. Det är ett råd som på ett sätt står i motsats till vår rekommendation att låta frågorna styra undersökningens kurs. Våra erfarenheter är dock att forskningsfrågan är utgångspunkten för undersökningar men att frågan, frågorna, också kompletteras eller revideras under resans gång om studien och källmaterialet så kräver. Vilket de oftast gör.

EFTERORD

Att arbeta med metoder tar oss alltså en bit på väg men gör oss inte automatiskt intuitiva, påhittiga, nyfikna eller inlevelsefulla. Sådana adjektiv brukar vi se som personliga egenskaper. I vetenskapliga sammanhang måste vi använda oss av alla våra intellektuella och emotionella förmågor och para ihop dem med vetenskapliga krav på teori, metod, systematik, intersubjektivitet och reflexivitet. Med detta vill vi säga att metod, såsom vi ser på den här, inte är tillräcklig för att genomföra undersökningar. Det krävs också ett aktivt forskarjag med allt det betyder av infall, försök, motgångar, återvändsgränder och framkomligheter. Flera kapitelförfattare i vår bok pekar också på den stora förvirringen som har slagit dem vid vissa tillfällen i undersökningarna. Källmaterialet förefaller omöjligt att systematisera eller orientera sig i. Arkivens ordning kan både stjälpa och hjälpa en studie. Ibland kan vi använda oss av och följa ordningen, ibland är det bättre att gå på tvärs för att hitta de samband, mönster och betydelser vi söker. Metod är med andra ord inte tillräckligt, men nödvändigt.

Litteratur

- Ehn, Billy & Löfgren, Orvar 1996. *Vardagslivets etnologi. Reflektioner kring en kulturvetenskap*. Stockholm: Natur & Kultur.
- Ginzburg, Carlo 1989. *Ledtrådar. Essäer om konst, förbjuden kunskap och dold historia*. Stockholm: Häften för kritiska studier.
- Green, Anna 2008. *Cultural History*. New York: Palgrave MacMillan.
- Nilsson, Fredrik 2016. "Om intuition och kulturanalytisk metodologi". *Laboratorium för folk och kultur. En kulturvetenskaplig tidskrift*. Nr 1, 2016.

Författare

SIMON EKSTRÖM är docent i etnologi vid Stockholms universitet och forskare vid Centrum för maritima studier. Ekström har tidigare forskat om rättsapparatusens utredande av våldtäktsbrott, samt den svenska hedersmordsdebatten. Hans senaste forskningsprojekt handlar om hur humrar blir föremål för ett långtgående kulturellt meningsskapande i tid, rum och social miljö.

KARIN GUSTAVSSON är fil. dr. i etnologi. Hon disputerade 2014 på avhandlingen *Expeditioner i det förflutna. Etnologiska fältarbeten och försvinnande allmogekultur under 1900-talets början*, och undervisar nu i museologi och etnologi vid Lunds universitet. Hon har en kulturhistorisk inriktning på sin forskning och har ägnat sig åt fenomenet kulturarv ur olika aspekter.

CHARLOTTE HAGSTRÖM är docent i etnologi vid Lunds universitet. Tillsammans med Lars-Eric Jönsson arbetar hon med projektet ”Cykeln och friheten”. Hon är koordinator för mastersprogrammet MACA, Master of Applied Cultural Analysis.

LARS-ERIC JÖNSSON är professor i etnologi vid Lunds universitet. Hans forskning rör bland annat kulturarvens roll i samhället och kulturhistoriska perspektiv på normalitet och avvikelse. Tillsammans med Charlotte Hagström driver han undersökningen ”Cykeln och friheten”, tillsammans med etnologen Mia-Marie Hammarlin har han det kultur- och mediehistoriska projektet ”Rykten, skvaller och skandaler” som handlar om journalistik och skvaller kring kunglig förbjuden sexualitet.

FÖRFATTARE

MARIANNE LARSSON är fil. dr. i etnologi och intendent vid Nordiska museet. Hon disputerade 2008 på avhandlingen *Uniformella förhandlingar. Hierarkier och genusrelationer i Postens kläder 1636–2008*. Hon har arbetat med flera forskningsprojekt på temat friluftsliv och friluftskläder, samt med en studie om representationer av Sverige och det svenska under en internationell kongress i Stockholm 1924.

REBECCA LENNARTSSON är docent i etnologi. Hennes forskningsprofil rör människors erfarenheter och livsbetingelser och dess föränderlighet över tid med fokus på frågor om genus, makt, sexualitet och urbanitet, med särskilt avseende på prostitutionshistoria. Sedan 2015 är Rebecka Lennartsson forskningschef på Stadsmuseet i Stockholm och chef över Stockholmia – forskning och förlag.

FREDRIK NILSSON är professor i etnologi vid Lunds universitet och Åbo Akademi. Nilssons vetenskapliga gärning är huvudsakligen fokuserad på transnationella flöden, vardagspraktiker och visioner i Öresundsregionen. Senast var han medförfattare till en studie av spritsmuggling i Östersjöområdet under 1920-talet.

ANDERS PERLINGE är fil. dr och docent i etnologi vid Stockholms universitet och är verksam som associerad forskare vid Institutet för ekonomisk-historisk och företagshistorisk forskning (EHFF) vid Handelshögskolan i Stockholm. Hans huvudsakliga forskningsfält är finanshistoria.

CARINA SJÖHOLM är docent i etnologi och verksam som forskare och lärare vid den tvärvetenskapliga Institutionen för service management och tjänstvetenskap, Lunds universitet. Hon disputerade 2003 på en avhandling om upplevelseindustrins tidiga uttryck, *Gå på bio – Rum för drömmar i folkhemmets Sverige*, vars utgångspunkt var frågelistan ”Ska vi gå på bio?”. Hon har fortsatt att bygga vidare på frågelistmaterial i sina studier, till exempel i projektet ”Arbete och redskap i villaträdgården – mellan dröm och förverkligande”.

Lund Studies in Arts and Cultural Sciences

Previously Published in the Series:

12. Askander, Mikael 2017. *Poesier & kombinationer. Bruno K. Öijers intermediala poesi*
11. Alftberg, Åsa, Apelmo, Elisabet & Hansson, Kristofer (eds.) 2016. *Ljud tar plats. Funktionshinderperspektiv på ljudmiljöer.*
10. Arvidson, Mats 2016. *An Imaginary Musical Road Movie. Transmedial Semiotic Structures in Brad Mehldau's Concept Album Highway Rider.*
9. Brenthel, Adam 2016. *The Drowning World. The Visual Culture of Climate Change.*
8. Rekers, Josephine V. & Sandell, Kerstin (eds.) 2016. *New Big Science in Focus. Perspectives on ESS and MAX IV.*
7. Gunnarson, Martin 2016. *Please Be Patient. A Cultural Phenomenological Study of Haemodialysis and Kidney Transplantation Care.*
6. Lindh, Karolina 2015. *Breathing Life into a Standard. The configuration of resuscitation in practices of informing.*
5. Jönsson, Lars-Eric & Nilsson, Fredrik (red.) 2014. *Skratt som fastnar. Kulturella perspektiv på skratt och humor.*
4. Blaakilde, Anne Leonora & Nilsson, Gabriella (red.) 2013. *Nordic Seniors on the Move. Mobility and Migration in Later Life.*
3. Carlsson, Hanna 2013. *Den nya stadens bibliotek. Om teknik, förnuft och känsla i gestaltningen av kunskaps- och upplevelsestadens folkbibliotek.*
2. Hagen, Niclas 2013. *Modern Genes. Body, Rationality and Ambivalence.*
1. Lysaght, Patricia (ed.) 2013. *The Return of Traditional Food. Proceedings of the 19th International Ethnological Food Research Conference.*

